

HOOFSTUK 4

RONDETAFELGESPREK

1 PADKAART VIR HOOFSTUK 4

Die groot dag breek aan. Die Raad gaan sit om 'n ronde tafel om al die aansoeke deur te werk. Ons het tot op hede die bydraes van al die 'referente' deurgelees, sowel as 'n volledige '*Curriculum Vitae*', tesame met al die getuigskrifte tot ons beskikking, en 'n omvattende agtergrondsverslag van mej. Verbeelding. Ons het baie inligting uit verskillende oorde ingesamel, en is nou op die punt om te kyk na hoe pas al die inligting bymekaar. Vorm dit 'n legkaart? Maak die legkaart sin, of is daar baie teenstrydighede en stukke wat nie wil pas nie? Ons is veral geïnteresseerd in haar verhaalskeppende vermoë. Sal sy die paal haal by die kunsgalery, en ook met die bevordering van verhaalskepping?

Al die dokumente is op die tafel, 'n personeelbeampteverslag, en die bydraes van Des, Skilderdigter, Wêreldstapper, Kanarieman, Stadsleeu, Jung, Brueggemann, Hillman, Corbin, en nog 'n paar ander. Net soos daar in die alledaagse lewe plek ingeruim word vir vergaderings, is dit nou die tyd in hierdie proefskrif om die rolspelers om een tafel te laat sit. Ek neem deel, sowel as literatuurstemme en medenavorsers. Die agenda is opgestel aan die hand van die aangeleenthede wat hulleself by herhaling en duidelik aangebied het. Sake ter bespreking behels die nou verweeftheid met die persoon en leefwêreld van die pastor en die belang van die plek waar die terapie plaasvind. Verder word die dilemma van verbeeldingryke pastoraat op

die agenda geplaas. Daar is vier groot hindernisse, naamlik stomheid, verlies, verskillende taalwêreld en 'n smal werklikheidsbeskouing. 'n Strategie word afgespreek om die dilemmas die hoof te bied, deur te roep na God en Sy Woord, en deur verbeelding se taalvermoë in terme van metafoor en simbool te bespreek. Die strategie behels verhaalskepping, wat wil onthou en wil visualiseer. Om die tafel gons dit ook oor maniere wat gebruik kan word om verbeelding te stimuleer en bondgenote in die stryd teen stomheid, verlies, verskillende taalwêreld en 'n smal werklikheidsbeskouing, word by die naam genoem.

Die agenda behels die persoon van die pastor, hindernisse, 'n strategie en bondgenote.

2 DIE PERSOON VAN DIE PASTOR

Agter die deur met die naambordjie is daar 'n rolspeler wat spesifieke eienskappe het. My medewerkers het 'n interessante karakterskets van hierdie figuur agter die toe deur uitgespel.

2.1 BESKEIDENHEID

Bykans sonder uitsondering was my medenavorsers huiwerig en beskeie om deel te neem. Toe hulle aanvanklik verneem dat die onderwerp verbeelding behels, was die reaksie: "Moet liever nie vir my vra nie, ek is nie juis 'n groot verbeeldenaar nie. Ek is nie baie kreatief en vindingryk nie. My idees loop maar langs gebaande weë. Vra gerus iemand anders, daar is waarskynlik baie meer verbeeldingryke mense as ek". Dit is asof die pastors terugdeins van die bedenklike onderwerp van verbeelding, in lyn met die breë diskoers van die samelewing, wat nie godsdiens en verbeelding in ooreenstemmende positiewe lig beskou nie. Brueggemann (1986:65) roep pastors dringend op tot presies die teenoorgestelde reaksie. "Faithful ministry is to engage people in that imaginative process which is largely resisted, but upon which hangs our future as a viable society". Na 'n bietjie oorreding het hulle tog by die navorsing betrokke geraak, en dit was nie lank nie toe was hulle aan die

vertel. Uit die onderhoude blyk dat my medenavorsers glad nie so verbeeldingloos is as wat beweer is nie. Hier is 'n diep paradoks in geleë. Waarskynlik spruit dit uit die diskoers dat predikante veronderstel is om beskeie te wees. Nog 'n diskoers aan die orde van die dag is dat mense wat ernstig is oor akademie en wat hulle self as wetenskaplikes beskou, nie maklik assosieer met, of beskou word as verbeeldingryk nie. Dis asof daar twee wêrelde is, naamlik die wêreld van die dromers en die wêreld van die denkers. Die dromers is die kunstenaars, ontwerpers, uitvindings, digters, skrywers en mense wat met die gees van vryheid en dapperheid leef. Kyk na ons, roep hulle, ons is kunstenaars. Ons is temperamenteel, uniek, vindingryk en kunssinnig. Die diskoers is dat daar van mense in daardie sweer verwag word om alternatief en buitengewoon te wees, om 'anders' op te tree en 'vreemde' dinge te doen, 'vergesogte' idees te koester. Die diskoers sê: "Moenie van hom verwag om normaal, redelik, gewoon en berekend op te tree nie. Los hom, hy is 'n kunstenaar, hy leef op die rand van die ekstreme!" Vir so 'n persoon in daardie ruimte vir buitengewone gedrag; dit word eintlik, as't ware, van hom verwag.

Daar is ook 'n ander wêreld. Dit is die wêreld van gesofistikeerde denke, die wêreld van berekende en betuelde gedrag. Van uitsonderlike selfbeheersing en fatsoenlikheid. Geleerde mense hoort hier. Hulle is en leef normaal, maak nie golwe nie, breek nooit uit gebaande weë nie en leef korrek en voorspelbaar. Hulle weet waar die grense is, eerbiedig dit en is op hulle plek en bedagsaam teenoor die samelewing se verwagtinge en voorskrifte.

Uit my lewenservaring en gesprekke met my gespreksgenote is my gevolgtrekking dat predikante goed in hierdie vakkie behoort in te pas. Die diskoers rondom goeie predikantskap is dat predikante uitnemende eksponente van 'n ontwikkelde, geletterde en gesofistikeerde samelewing behoort te wees. In so 'n samelewing is daar spesialisasie by uitnemendheid. Die spreekwoord, (en diskoers) sê: "Skoenmaker, hou jou by jou lees". Verbeelding is in die volksmond nie die 'lees' van die predikant nie! Hy moet

hom met 'die werklikheid, die korrekte feite, die waarheid,' en met ernstige sake besig hou. Hy moet nie op die bedenklieke en wankelrige en gevaarlike pad van die verbeelding wandel nie. By hom soek ons juis die teendeel, naamlik stewige sekerhede, standvastigheid, bewysbaarheid en die beproefde gebruike en oplossings wat in die geskiedenis gewerk het: dit wat deur die tradisie as goed en beproef uitgewys is. Sy optrede, gesprekke en preke moet onberispelik wees, ooreenkomstig die verwagting, in lyn met oorgelewerde en gebruike maniere van doen.

Ek het dit so ervaar dat my gespreksgenote aanvanklik redelik getrou en netjies in hierdie rigting redeneer het, naamlik: ek is nie kreatief, vindingryk of verbeeldingryk nie.

Ek wou groter duidelikheid oor hierdie diskoers hê, en het 'n skrywe aan my medenavorsers gerig met die stelling: "Terapeute staan bekend as geweldig verbeeldingryke, kreatiewe mense..." Die reaksie was soos volg:

Des: "Unfortunately NO!!!! Trouens, meeste mense sien hulle as mense wat 'resepte' volg - sonder inisiatief of verbeelding."

Kanarieman: "Sommige terapeute is wel verbeeldingryke en kreatiewe mense. Die meeste predikante skiet egter ver te kort en het nog baie om te leer van die terapeutiese proses."

Dit wil lyk asof die gehoor hierdie figuur agter die toe deur verskillend opsom. Sommige dink hy is 'n stil, beskeie skim. Ander dink hy is 'n betersweter met baie antwoorde. Ander dink hy is die hersteller van lewens. Die idees oor die persoon van die pastor is uiteenlopend. Is hierdie persone verbeeldenaars, of veronderstel om te wees? Ek het hulle self gevra. Ek besef na dese baie goed dat pastors meervoudige selwe het (Bosman 2001).

Goeie idees en planne en vindingryke gedagtes het in my gesprekke met die pastors na vore gekom. Beelde, metafore, simbole, foto's, musiek en talle ander innoverende werkswyses en vrae tot ontginning van die pastorale proses was aan die orde van die dag. Dit het duidelik geword dat verbeelding

nie bewustelik en doelbewus deur pastorale terapeute nagejaag word nie, maar terselfdertyd het duidelik geblyk dat verbeelding sterk onderliggend teenwoordig is. Dat net die geringste aanmoediging nodig is om haar volledig betrokke te maak en op die voorgrond te bring. Dit blyk dat sy beskeie en stil agter in die ry staan, maar as daar op haar nommer gedruk word, sy 'n ster is. As sy opgeroep word, dan is haar deelname en bydrae uitsonderlik.

2.2 VERTELLERS

Daardie man agter die deur, is 'n verteller. Sommige in die gehoor het aanvaar dat hy vir die hele duur van die drama sou swyg. Hy is dan so stil, hy luister so graag. Maar toe kom daar 'n oomblik dat hy self ook iets vertel het. Na hierdie navorsing weet ek dit is 'n noodsaaklike deel van die narratiewe pastoraal terapeutiese situasie. Die lewenskuns van fyn luister, met dissipline en met gespanne verwagting sowel as opregte belangstelling is verseker noodsaaklik. Maar daar kom 'n oomblik in die terapie waar die stil man nie langer mag swyg nie. As hy, die pastor, die stilte verbreek, is dit nie tyd vir teoretiseer en onderrig nie, hoegenaamd nie, maar tyd vir vertel. Tyd om die kompliment van 'n aangehoorde storie te beantwoord met 'n vertelde storie. Van 'n deurleefde storie en 'n oop storie. Dit kan maar 'n storie uit die Groot Storieboek wees, of 'n storie uit eie lewenservaring of 'n fabel of 'n legende, 'n gedig of 'n kinderverhaal, maak nie saak nie, maar die integriteit van die pastor in die vertelling is op die spel. Hierdie gespreksgenoot het nie 'n voorgeskrewe teks nie. As sy verhaal van binne af kom, as dit uit die hart is, is dit 'n skepping van sy siel, sal sy mede akteurs dit beslis aanvoel. As dit net 'n klakkelose herhaling van iemand anders se woorde en ervarings is, sal hulle deur hom sien. Sy verhaal sal nie tref as die snaar nie eers tot teen die hart gespan was nie. In egte narratiewe pastoraat gaan dit nie om verstandelike uitruiling van intellektuele teorieë nie, maar om 'n verhaal, en nog een en nog een, waarin die skrikwekkendheid van die dilemma, duidelik onder woorde gebring word. Dit is hier, tydens vertel, waar die moontlikhede en herinneringe

aan uitkomstes, onder ander tye, plekke en omstandighede, ook helder voor die gees geroep kan word.

My medenavorser pastors het hulle onderskei in die inspanninglose manier waarop hulle vertel en gedeel het. Hulle is vertellers.

2.3 DROMERS

Wat baie opvallend was is die feit dat daar 'n oplewing in al die gesprekke voorgekom het toe daar na die persoon en lewe van die pastor self uitgevra is. Aanvanklik meestal verbasing, kan dit wees dat my eie belange, lewensdrome en verwagtings van belang is, ook vir ander, buite my privaat gesinskring? Maar feit van die saak is, dit is belangrik, ook vir hierdie studie, om te weet dat pastors ook dromers en verbeeldenaars is. Om te weet dat die vermoë om die toekoms positief en lekker en vol moontlikhede voor te stel, selfs in 'n doodgewoon aardse sin van die woord, ook die deel van pastors is. Enkele was skaam daaroor, so asof dit nie presies lekker pas nie, so asof pastors met 'verhewe dinge' besig moet wees. Wanneer ons dan hieroor gesels het, was daar 'n toename in entoesiasme, 'n versnelling in die vertelling, daar was 'n toename in die onthullings en die vuur van lewe het hoog in hulle oë gebrand. Vir my is dit noodsaaklik om te besef dat pastors nie alleen in terme van die toekoms dink oor die hiernamaals nie, maar aards, menslik eiesoortig, hier. Die toekomsstories van die spreekkamer is dikwels baie aards en baie prakties en dit is belangrik om in hierdie stories te kan assosieer met iemand wat ook net 'n mens is, wat verstaan dat daar dinge soos drome is, ook spesifiek vir hier. Om te deel met iemand wat al gelag het, al verloor het, al geval het of siek was, wat al gebid het, en wat droom. Droomstories kan tog nie tussen nie-dromers uitgedink word nie!

2.4 EIE STORIES TEENOR SPREEKKAMERSTORIES

Eie lewenservaring en eerlike refleksie op nederlaag, pyn en oorwinning speel 'n krities belangrike rol in die pastor se lewe. Die pastor moet ten minste hoop vir homself hê, voor daar integriteitvol oor hoop gesels kan word.

Kanarieman: Ek het dit as 'n uitdaging gesien dat selfs ek,... dat die Here iemand soos ek kan gebruik. Later... jy weet ek is deur 'n egskeiding, het baie ouens gewonder of ek weer geskik sal wees vir die bediening. En ja, my eie storie is 'n storie van hoop en van genade. Daarom is ek in die spreekkamer meer oop daarvoor omdat 'n mens weet wat se pad jy al self geloop het. As daar vir my, Kanarieman, hoop is en 'n nuwe verhaal moontlik was, sê ek net dan is daar vir elke ander ou ook die moontlikheid van 'n nuwe verhaal.

Dit is duidelik dat die lewensomstandighede, die grootword, selfbeeld, ervarings, intellek, belangstellings, kennis, ja, die totale pakket van die terapeut se self op die spel is in terapie. Hy of sy kom met hulle eie identiteit, hulle eie leefwêreld in die terapie in. Twee leefwêreldes ontmoet mekaar in terapie. Om te illustreer hoe dit na vore kom, en hoe hierdie belang onderliggend teenwoordig is, het ek die terapeute na hulle eie drome uitgevra. Baie eg menslike en aardse drome het na vore gekom.

Kanarieman: Ek boer vir die afgelope 23 jaar met rooi kanaries. Een van my drome was om seker skaars nuwe mutasies te teel. Ek lees boeke en kyk op die Internet en stel belang daarin. 'n Paar jaar gelede was ek bevoorreg om sekere mutasies te teel wat nog nooit in die wêreld geteel is nie. Dit was lekker om so 'n droom waar te maak. Nog 'n droom is dat ek eendag by die see wil gaan bly. Ek wil ook skryf. Boeke skryf.

Dit was ook 'n droom van my om te studeer. Ek swot al vir sewentien jaar na skool en ek dink my ou skoolhoof wat al oorlede is, sou trots wees op my om te sien wat ek bereik het in die lewe.

Wêreldstapper: Ja, ek het baie drome. Baie daarvan is materialisties. Maar ek het ook drome vir die gemeente se gesins- en familie-bediening. Ons is 'n mooi span mense bymekaar wat die droom deel, dat die gemeente as 'n familie opgebou kan word. Ek het ook die droom dat die uitreikbediening sal groei.

Wêreldstapper: Vir my eie gesinslewe het ek ook 'n aantal drome. Dat ek en Elsa* Europa met rugsakke sal stap. Soos baie jonges dit doen. Dat ons as afgetredenes dit sáám sal doen. Dat ons na liggaam en verstand gesond sal wees. Dat ek gou kan aftree sodat ek en Elsa* baie tyd bymekaar kan deurbring. Vir my kinders... ek wil nie graag namens my kinders droom nie. Hulle moet vir hulleself droom! Ek bedoel dat ek nie droom oor hoe hulle gelukkig getroud is en kinders het nie. Hulle mag hulle eie drome droom. Ek droom dat hulle gelukkig is, en dat hulle vryheid ervaar.

Joekie: Het jy persoonlike drome?

Stadsleeu: Ek wil nog 'n bietjie skryf. Ek wil akademie skryf. Weet jy wat? Ek wil nog 'n paar kinderboeke skryf.

Joekie: Is daar goed wat jy nog wil doen?

Stadsleeu: Daar is sekere goed wat ek beleef het wat ek graag met my gesin sal wil deel. Dit sal vir my seker die lekkerste ding op aarde wees om saam met hulle in die Noorde van Italië te toer. Toskane, daardie deel... Dis aards, dis ontsaglik mooi. (bepeinsing) Uiteindelik, wat is die goed wat saak maak? Wat is die 'fibre' van my lewe? Akademie is vir my lekker, maar om saam met my seuns langs die vuur te sit en goeie rooiwijn te drink, om saam met hulle in die veld te stap... [dis die lewe].

Toe ons uit die studeerkamer uitstap, wys hy my 'n boekrak wat netjies in die klein 'ingangsportaal' van die studeerkamer gebou is. "Sien jy hierdie twee hande, hulle het self hierdie rak gebou. Ek sê vir Elsa: Ek is so trots op hom ek is amper skaam van die trots."

Die pastors het hulle toekoms verbeeld binne die konteks van hulle eie mense. Die verwagting dat daar in die toekoms kwaliteit tyd saam met hulle gesinne, huweliksmaats deurgebring sal word. Dit openbaar 'n eg menslike dimensie by die pastor, dat sy diepste verwagtinge van hierdie tydelike lewe nou verweef is saam met sy gesinslede en iemand vir wie hy of sy lief is. Skryf

as 'n skeppende aktiwiteit is hoog op die prioriteitslys, sowel as reis, en die vervulling van 'n skeppende stukkie handewerk blyk uit Stadsleeu se boekrak.

2.5 INTEGRASIE EN HEELHEID

Die pastor sit daagliks met en leef in die teenwoordigheid van die paradoksale. In sy dagprogram wissel 'n gelukwensing met 'n geboorte en blydskap oor 'n goue bruilofsherdenking mekaar af met 'n begrafnis, troue of die onthulling van molestering. Dit kan dikwels 'n mallemeule bestaan van bo-op die wolke en onder in die moeras wees. Ervarings van ingrypende belang speel mekaar om die uur af. In so 'n leefwyse is dit belangrik dat die pastor heelheid en integrasie ervaar. Hy moet in sy persoon in staat wees om die buitengewone, die bonatuurlike en die alledaagse voortdurend in verband met mekaar te bring. Dit eis heelheid, om die geestelike, mistieke en bonatuurlike dinge te integreer met die logiese, verstandelike en krities analitiese denke. Die eis tot identiteitsverwesenliking aan die lewe van die pastor is hoog. Ek dink dat die verbeelding hierin 'n baie groot rol speel, as tussenganger, as brug, as oordraer van absurd en vergesog na werklikheid, en wat genoem word feit. Verbeelding is verantwoordelik vir hierdie integreringsfunksie, en daarom val dit my op dat Des die volgende antwoord op my vraag gee.

Joekie: Het hy ooit doelbewus van verbeelding gebruik gemaak?

Des: Nee, ek dink dit was net deel van sy benadering.

2.6 OUERHUIS: HUIS VAN HERKOMS

Daar kom die mees basiese en diepste lewensvrae in terapie aan die orde. Die pastor moet groot duidelikheid hê oor sy eie diepste menswees. Die verhouding tot sy ouers, tot God, en tot ander moet helder voor sy gees staan. Die rede waarom dit belangrik is, is geleë in die feit dat mense hierdie vraagstukke van hulle eie lewe na die pastor sal bring. Dan sal dit 'n aanwinst wees vir die terapie as die pastor se self uitgesorteer is, en hy sy energie kan bestee aan die luister en bepeinsing van die pastorant se worsteling, eerder

as om self in sy innerlike besig te wees om sy lewe uit te skud. Ouerbeelde het meermale in die gesprekke na vore getree.

Kanarieman: 'n Vrou wat vertel het van die polisie wat haar by die skool kom haal het. Sy was in standerd drie. “Kom, jy moet jou ouers kom uitken.” Sy het haar ma aan haar trouring en haar pa aan sy horlosie herken. ...Sy het met daardie beelde grootgeword. Dis my ma en my pa.

By baie mense leef die gedagte aan ouers nie net vir hierdie lewe nie, maar ook vir die hiernamaals. Die dame van die gru verhaal van verminkte ouers sê vir Kanarieman: “Ek gaan weer my ouers sien”.

Kanarieman vertel: Ons het gesels oor haar ouers, oor wat sy van hulle onthou, en dikwels na die foto gekyk. Mooi herinneringe is opgeroep...

Die gedagte aan 'n ouerhuis as 'n plek van geborgenheid en grootword met soveel herinneringe speel nie net in die verhale van die terapie nie, maar ook in die gedagte-wêreld van die terapeut af. Daar is voortdurend 'n geïntegreerde interaksie tussen die verteller se verhaal en die terapeut se eie ervarings uit sy ouerhuis. Ek onthou 'n kasset waarna ons MTh groep geluister het van Framo, waarin hy na binne reflekteer terwyl die pastorant vertel. Dit was een van die beste terapeutiese ervarings wat ek ooit beleef het. Vir die eerste keer het ek besef hóé hard die innerlike stem praat en vrae stel aan my eie lewe, terwyl die verteller aan die vertel is. By meerdere geleenthede verwys die pastors van my navorsing na hulle eie ouers of gesinne.

Stadsleeu: Dit kom uit my eie storie. Dit kom uit my huis uit. Ek kom uit 'n klassieke verbondshuis uit. Al my broers en my suster is diep gelowige mense. My Pa en Ma is diep gelowige mense Ernstige gelowiges en kerkmense. My twee broers het ook teologie geswot.

Stadsleeu: Op 'n stadium het ek gegaan vir persoonlike terapie. Ons het toe twee klein kindertjies gehad, en dit het ook vir my, vir my gesinslewe geweldig baie beteken. So ek het aan my eie lyf gevoel hoedat mense kan skuiwe

maak. Dit het 'n invloed... as ek by 'n ou gaan sit, het ek 'n verwagting. Mense bly nie dieselfde na terapie nie.

Dit baat 'n pastorale terapeut om die verhoudings van sy gesin van herkoms genuanseerd te bepeins. Om self verhale na vore te roep oor sy eie ouers, sy broers en susters. Om in uitsonderlike detail sy kinderjare en ontwikkelingsdae in herinnering te roep, en die omvang van die lief en leed in die oë te kyk.

2.7 UITVRAERS

Wanneer dit oor verbeeldingryke pastorale terapie gaan om die persoon van die pastor, gaan dit ook oor sy vermoë om vrae te vra wat verbeeldingryke stories genereer. "Pastoral counselors are, more than anything else, listeners to and interpreters of stories" (Gerkin 1984:26). Dis duidelik aan die vertellings wat ek aangehoor het by my gespreksgenote dat hulle van oop, uitnodigende vrae gebruik maak om verhale te kry. Hoe sou hulle hierdie onthullende verhale aangehoor het, meestal van swygendes weens die pyn, sonder om uit te vra? Sonder om betekenisvol en belangstellend uit te vra en dan te luister?

"To listen to stories with an effort to understand means to listen first as a stranger who does not yet fully know the language, the nuanced meanings of the other as his or her story is being told" (Gerkin 1984:27). My medenavorsers is luisteraars, hulle luister fyn, aandagtig en belangstellend.

2.8 BETROKKENHEID

Uit my navorsing blyk dat die pastors 'n terapie van betrokkenheid voorstaan. Verbeeldingryke pastoraat behels om in iemand se skoene in te klim. Die internasionale rugbysterre, speel nie vir elke wedstryd ewe hard nie. Wanneer dit om die eer van volk en vaderland gaan sê hulle: "We put our bodies on the line". Dan word dit 'n kontakspel, tot so 'n mate dat jy die volgende oggend dink 'n trein het jou getrap. Verbeeldingryke pastoraat vra ook uitnemende betrokkenheid en kontak, dit verg selfblootstelling en oorgawe.

Toeskouerskap en blote aanluister sal nie verhaalskepping optimaal tot sy reg laat kom nie. Méér is nodig. Pastorale betrokkenheid is nodig (vgl. Müller 2000:10 en Smith 2002:187).

Terapie noodsaak oorgawe en eis deursettingsvermoë van beide die pastor en die pastorant. Dit is billik om 'n onderlinge ooreenkoms aan te gaan wat van die veronderstelling uitgaan dat albei partye hulle verbind tot 'n groot onderneming, en dat daar vir mekaar gesê sal word dat terapie hoë eise aan beide partye sal stel.

Des: Hulle soek 'n kort antwoord, twee, drie sessies en alles moet reg wees. Wat hulle nie verstaan nie is dat die terapeut nie die een is wat veronderstel is om die werk te doen nie. Ek ken twee vrouens wat dieselfde as ek oorgekom het. Hulle weier om te gaan vir terapie, hulle bly wrakke.

Sonder verbintenis, lewer terapie nie resultate nie.

2.9 VERBEELDING IS VERWEEF MET HUL PREDIKANTSKAP

Michael White (2002:2-8) skryf uitvoerig oor “Therapeutic posture”. Waar pas die pastor se stories, sy eie ervarings in narratiewe terapie in? Hy stel dan vier moontlike opsies, te wete “centered and influential, centered and non-influential, de-centered and non-influential and de-centered and influential”. Hy maak 'n sterk saak uit dat die pastor 'n “de-centered and influential” rol behoort te speel. Ek stem heelhartig met hom saam. Verder gebruik hy 'n betekenisvolle en bruikbare metafoer om die aard van die pastor se betrokkenheid te beskryf. Dis 'n boubeeld, en 'n goeie beeld om narratiewe terapie te verduidelik. Die pastor moet die “scaffolding” (White 2002:7) bou vir die pastorant om op te klim. Hy moet dit deur vrae doen. “Scaffolding questions” bou die steierwerk al hoër soos die bouwerk vorder. Die pastor se verbeelding moet nie op die voorgrond wees nie, maar die van sy medegespreksgenoot. Sy verbeelding word ten seerste ingespan om vrae te vra. Die navorsing toon dat die pastor se verhale êrens in hierdie gebeure ook

'n rol het, maar dat dit altyd 'n ondergeskikte rol aan die verhale van die pastoraat speel.

Die pastore in my navorsing praat nie van terapie los van hulle ander werk nie. As verbeelding in terapie ter sprake is, word sonder om 'n oog te knip na die prediking of katechesis of breër werkskonteks verwys. Dit is die dood natuurlikste ding op die aarde om van die hele spektrum van predikantskap te praat, deurmekaar. Wat in gedagte gehou moet word, is dat my medenavorsers in staat is om baie goed te onderskei tussen die teologiese vakdissiplines, maar dat daar in terme van verbeelding 'n vervloeiing plaasvind. 'n Moeiteloze oorskreiding van grense vind plaas.

Wêreldstapper sê: “Wat wel gebeur, is dat ek in die prediking baie maak van verbeelding. Kom ek noem vir jou 'n voorbeeld, van 'n spesifieke preek wat ek goed onthou. Ek het 'n bandopname gespeel van Martin Luther King se 'droom' toespraak. Dit was 'n jeugdiens. Ek het toe vir die kinders gevra: ‘Wat is jou eie droom? Wat is jou droom vir ons land en vir jou skool en vir jou ouers en vir jouself? Waaroor droom jy?’”

Joekie: Sien jy prentjies in die kop, en hoe gebruik jy dit in die prediking?

Wêreldstapper: “Beslis. Ek het voorstellings in my kop van die Kruisiging en van elke Bybelverhaal. Die illustrasies in die Kinderbybel en hoe die tannies van die Kinderkrans dit oorgedra het hierdie voorstellings vir my vasgelê. Ek kan my nie losmaak daarvan nie. As ek hieroor dink, kom die prentjies in my kop. Ek het sulke voorstellings, en ek weet die mense voor my het ook prentjies in die kop. Openbaring, byvoorbeeld, is een stuk verbeelding in drama-vorm uitgedruk. Hierdie voorstellings bepaal my lewe.”

Joekie: Ek wil terugkom na die gedagte van prentjies in die kop wat jy teenoor mense kommunikeer. As jy die prentjie helder 'sien', kommunikeer jy dan duideliker?

Wêreldstapper: “O, beslis. Hoe duideliker ek dit beleef hoe meer oortuig is ek daarvan en hoe duideliker kommunikeer ek dit. Laat ek jou 'n voorbeeld gee.

Die pas afgelope Sondag het ek uit 1 Samuel gepreek oor Hanna se gebed. Hierdie teks word uit verskillende hoeke in die kommentare benader.” (Hy brei uit). “Die kategorie van verbeelding het hierdie teks vir my óóp gemaak. Christus hét opgestaan. Mense kán opstaan uit hulle inperking van gesinsgeweld.”

Stadsleeu: “... ek dink nie dit gaan dan vir my oor terapie alleen nie, maar oor my hele siening van predikantwees. En ek praat graag met jou hieroor... Ek hou baie van Paulus. En Paulus se konsep van om saam met Christus te sterf en saam met Christus op te staan en ’n nuwe lewe... in my gedagte-wêreld,... in my eie verhaal is dit ’n geweldige sterk begrip. Ons het die liturgie in ons gemeente verander tot geweldige ontsteltenis van sommige lidmate.”

Stadsleeu: “As ’n ou ge oefen raak om te preek, is daar ook intuïsie in die prediking. Kyk, ek kom uit die dogmatiek. Ek gebruik nogal baiekeer illustrasies, vertel stories, bring die dinge na die mense toe op praktiese vlak. En dan moet jy nogal op ’n ander plek in jou kop dink. Jy kan nie net ’n klomp inligting na mense toe bring en dit vertel nie iets van die lewe nie.”

Teologie en God staan vir die pastors nie los van terapie nie. Dis vervleg en deurgaans teenwoordig in elk handeling.

2.10 DEKOR EN EMOSIE

Daar is in my navorsing herhaaldelik verwys na tyd, ruimte en plek. Om standvastigheid onder ons voete te hê en deeglik te oriënteer het ons plek, ruimte en tyd nodig. Verhaalskepping in die narratiewe situasie vind nie onder enige omstandighede plaas nie. Dit is ’n brose aangeleentheid. Dis ’n gewyde en geheiligde aangeleentheid. Dit vind in die teenwoordigheid van die Almagtige plaas. Dit behels ’n ontboeseming van die hart en die blootlê van die siel, nie net die hart en siel van die pastorant nie, maar ook die hart en siel van die pastor. Uit die navorsing blyk dat die plek bevorderlik of inhiberend kan wees vir verhaalskepping. Ons het reuke, geure en geluide nodig wat ons op ons gemak stel en in staat stel om ons siel bloot te lê. Opvallend uit my

gesprekke is die keurigheid en sorg wat pastors neem om die ruimte waar die pastorale terapie plaasvind natuurlik, stylvol en warm te maak. Daar hang skilderye, daar is matte en gemaklike stoele, daar skyn natuurlike lig in. Dit is ver verwyderd van die kliniese vertrek waar gevangenes ondervra word. Ek is oortuig my medenavorsers het nie êrens geleer om hulle plekke van gesprek verbruikersvriendelik te maak nie, maar het veel eerder die intuïtiewe aanvoeling van atmosfeer en warmte gebruik om hulle vertrekke in te rig.

Des verwys na haar negatiewe ervaring in terapie toe die vertrek en plek en atmosfeer al reeds die onvermoë van die terapeut gekomunikeer het.

Des: “Ek onthou so een kaartmanneling by wie ek was. Die plek was verskriklik netjies. Op die blink lessenaar was ’n glas potjie met net een geel baberton daisie in. Die seil stoeltjie was so ‘flimsy’ dat ek bang was ek sit deur die ding! Ek sit toe so op die puntjie.” Sy vertel verder dat hierdie terapeutiese sessie vir haar totaal onbevredigend was.

Nie alle pastorale terapie uit my navorsing het in pastors se studeerkamers afgespeel nie. Uit die navorsing is daar heelwat verwysings na begrafplase. Onder sulke buitengewone omstandighede is ons indrukke en emosies en ervarings skerp ingeëts op ons verbeelding. Hoe goed onthou ek nie self die wit kissie van die eenjarige wat nie genoeg gewig gehad het om die bande van die apparaat op die graf na onder te laat sak nie. Hoe die jong pa in die graf ingespring het, die kissie geneem en op die bodem van die graf neergesit het nie. Begrafplase, blyk dit, is ’n vreemde maar goeie plek vir terapie.

Kanarieman: “By geleentheid het ek gevra dat ons saam begrafplaas toe gaan. [ons het] ... gaan sit langs die graf en gesels.”

Kanarieman: “Ek onthou hoeveel foto’s ek gesien het van begrafnisse in my ouers se foto-album. By die ondernemer, by die kerk, by die graf. Dis alles prentjies wat aanmekaar gelas word om sin te maak van hierdie seer. Ek onthou my pa het gesê dis deel van die manier waarop ons die dood verwerk. Dis hoekom ons die begrafnisse afneem. Later, in gesprek, vra ons: onthou jy

hoe ons die kis opgetel het, dis deel van die skoonmaak, die rustig raak, die ritueel om die dood te verwerk en nuwe hoop te gee.”

Des: “Die begrafnis was verskriklik. ‘Flashback’ het dáár, dáár by die begrafnis begin. Die een wat my ‘secret’ gedeel het was dood. Dit het in die graf in gegaan. My hoop was weg.”

Des: “Daar is ’n boom in Pretoria-Oos begrafplaas. Ek het baie onder daardie boom gesit.”

Plek is van die uiterste belang in pastorale terapie.

(Grant 2001:101) skryf oor die brein wat baie suurstof nodig het om ons lewens te verbeel. Hy sê: “When we catch our breath in the sacred space, our brains are fueled for the work of reuniting our disparate pieces in a unifying narrative.” Dis ’n plek waar ons na ons asems mag snak.

En inderdaad, ons snak na ons asems. Dit is ’n ruimte waar ‘tissues’ en water en blomme aangehou kan word. Waar musiek sag kan speel, waar lig en ’n skildery ’n bydrae kan lewer.

Des: “Plek en atmosfeer help om emosie aan te wakker, ’n mens kan regtig nie ’n gewyde oomblik in Menlyn hê aan die einde van die maand nie!”

3 SITUASIE ANALISE

Navorsing toon dat daar in die ruimte tussen die argief en die kunsgalery ’n atmosfeer hang. Drie dinge is uitgewys as die primêre oorsake, naamlik stomheid, verskillende taalwêrelde en ’n smal werklikheidsbeskouing. Hoe kan Mej Verbeelding moontlik help?

Terapie is ’n drama wat handel oor verskeie probleme. Dit blyk dat die probleestories binne die konteks van probleme afspeel. Die Engelse taal het ’n mooi uitdrukking in die volgende uitspraak. “Don’t add insult to injury.” Dit is van toepassing op terapie. Iemand met ’n probleem, kom na ’n potensieel problematiese situasie. Die narratiewe benadering fokus nie op probleme nie, maar is nie blind vir die inherente probleme van die terapeutiese situasie nie.

Pastoraat vind meestal plaas nadat iemand gekom het by die punt in sy lewe waar hy of sy voel dat hulle hanteringsmeganismes, en raad van familie en vriende nie meer genoeg is nie. So 'n persoon gaan 'hulp soek' by die pastor. Die verwagting is dat hy of sy miskien raad en hulp het wat sal help. Maar onmiddelik word 'n wêreld betree met sy eie dilemmas. Aan die hand van my gesprekke met medenavorsers, lig ek drie van die prominente dilemmas van pastorale terapie uit. Drie hindernisse wat in die weg van verbeeldingryke pastorale terapie staan, naamlik stilswye, verskillende taalwêreldes en 'n rigiede werklikheidsbeskouing.

3.1 STOMHEID

Des: “Dis verskriklik as jou pyn so groot geword het dat jy nie kan praat nie.”

Müller (1996:115) praat van 'n verduisterde toekomsverhaal. Daar ontsaan 'n groot uitsigloosheid en die mens in terapie sukkel om verder as die nou, die pyn, die hopeloosheid van die situasie te dink. Daar is vasgeloopte verhale, wat net nie wil koers kry nie, wat by 'n T-aansluiting gekom het en nie herwaarts of derwaarts weet nie. Daar ontstaan sprakeloosheid by die pastorant as gevolg van seer. Iets wat duidelik uitkristaliseer tydens die gesprekke is die pynlike en selfs moontlik spanningsvolle stilswye wat tydens 'n pastoraal terapeutiese gesprek kan opduik. Nie net kan opduik nie, maar eerder in die meerderheid van gevalle voorkom. Pyn het die geneigdheid om mense se monde te snoer. Om hulle sprakeloos te laat. Die stilswye kom nie net voor by mense wat van nature moeilik praat nie, maar ook by mense wat normaalweg baie spraaksam is en goed kan kommunikeer. Die pyn lê jou die swye op. Die toekomsstories is min, die vasgeloopte stories geniet voorrang.

Kanarieman: “... soms kom mense met verwronge prentjies. Soms is dit 'n prentjie in 'n doodloopstraat, en dit verduister jou hele toekomsverhaal.” Hierdie gevoel van moedeloosheid word onder woorde gebring. “They communicate it with phrases such as: “That’s impossible.” “That will never work.” “I can’t do that.” “I don’t know where to go from here.” “There is nothing

else to do.” They are blind to the many possibilities inherent in their situation” (Stone 2001:49).

Daar heers ’n probleemdeurdrenktheid wat die stomheid en sprakeloosheid veroorsaak.

Stadsleeu: “Ja, soms maak mense die probleme groter as wat dit is. Laat ek beeld gebruik van ’n swart kolletjie op ’n stuk wit papier. Drup water daarop en die klein kolletjie word ’n groot inkkwad. My ervaring is dat mense binne terapie gefikseer is op die probleem. Des vertel ook van die belewenis wat sy op ’n stadium gehad het dat haar probleem haar hele dag, haar hele lewe oorheers het, totdat sy tot die insig gekom het dat dit net ’n deel van haar lewe is.”

Dit blyk dat dit weens die impak van die pyn selfs moeilik is om oor die verlede te gesels, maar dis duidelik dat dit selfs nóg moeiliker is om oor die toekoms te praat.

Stadsleeu: “... oor die toekoms praat hulle nie sommer in duidelike taal nie. Miskien is dit ’n leemte in my eie terapie dat ek te min self met hulle praat oor die toekoms.”

Stadsleeu: “In individuele terapie kom die toekoms gereeld na vore. Soos met depressie. Maar dan veral in terme van ‘ek sien nie ’n toekoms nie.’ Ek het eintlik baie meer die belewenis dat mense sê ‘ek het nie ’n toekoms nie’ alhoewel... ek dink ek jok ook... dikwels kry jy tog dat mense voel daar is ’n toekoms.”

Stadsleeu: ” Sy wil nie met my praat oor die toekoms nie. Sy sal veel eerder sê, ek sien nie meer kans nie, ek kan nie meer nie... Maar ek dink dis my taak, om dit die heelyd lewend te houdaar is ’n toekoms. Ek sê dit ook vir ’n ou. Ek gaan baie keer ’n kontrak aan met mense, dat as ons nie iets beters saam kan skep nie, dan laat ons hierdie huwelik selfmoord pleeg. Ons moet iets beter...”

Des: “Jy verloor jou fokus op die toekoms. As jy in die rioolsloot is, dink jy nie nog aan oormôre nie, jy’s net besig om in die riool rond te swem.”

Omdat dit so moeilik is om oor die toekoms te praat, behoort die pastor die een te wees wat die toekomsgepresk op dreef te kry. Die vraag is net of hy self ge oefen is aan toekomsdenke, aan visualisering. Verstaan die pastor sy rol as iemand met 'n duidelike toekomsvisie, iemand met 'n profetiese uitkyk?

Des: “Die terapeut moet vir jou 'n toekoms uitwys... maar jy moet bereid wees om te werk.”

Joekie: Hoe duidelik sien jy op die oomblik jou toekoms?

Des: “Nie baie duidelik nie, maar dis as gevolg van omstandighede, jy weet. Dit sal verander, dis 'n tydelike ding, dit sál regkom...”

Ek wil hier net die probleem van stilswye uitwys, soos dit in my navorsing na vore getree het. Of dit, en hoe dit aangespreek kan word, sal ek later aan die orde stel.

Wat ten nouste met die stomheid verband hou, is pyn.

VERBEELDING EN PYN

Pyn is 'n verskynsel, soos blyk uit die stories, wat diep sny en letsels laat. Pyn is pynlik, en dit roep om verbeelding. Hoe groter die pyn, hoe meer desperaat en verbeeldingryk word gesoek na uitkomstes. Pyn is noodsaaklik in die proses van hoopvorming. Sonder diep letsels en seer houe kan daar nie sprake van egte hoop en verwagting wees nie. Verlies en pyn is 'n wesenlike deel van ons bestaan. As individue, maar ook gesamentlik, in die gesin, skool, kerk, volk, is daar van tyd tot tyd diepgaande pyn wat hanteer en verwerk moet word. “We have learned that letting go is fundamental to moving on. But we have yet to learn in any way about grief as public practice, about loss as a societal issue” (Brueggemann 1986:33). Dit is duidelik uit die Bybel dat ware hoop en verwagting en droom, aléén moontlik is deur 'n proses van pyn, verlies en teleurstelling. Hierdie pyn moet onder woorde kom, moet verwoord word en meegedeel word. “The grief of Jeremiah and of God permit newness, for newness comes out of grief articulated and embraced”(Brueggemann

1986:131).

3.2 VERSKILLENDE TAALWÊRELDE

Maak akademie verbeelding dood?

Stadsleeu: “Weet jy wat het die skryf van ’n proefskrif en volgehoue akademiese formulering aan my gedoen? Dit het my verbeelding gesteel. Ek het altyd vir my kinders sulke stories vertel. En sonder om snaaks te wees party van daai stories was vrek goeie stories gewees... Dan sit ons daar in die wildtuin... dan vertel ek hulle... van die drie Marraboes, Flou, Skrou en Berou ... (lag) ...môreaand dan vertel ons nog een.

Maar... (ernstig)... ek het dit verloor(klem)... (verlies). En ek is regtig baie bekommerd daaroor. Ek wonder of dit te doen het ... Ek dink dit het te doen ... met die dissipline, van die akademiese taal. Ek kan my ook verbeel, ek ... maar die digteres Lina Spies... ons was goeie vriende gewees op Stellenbosch ’n paar jaar gelede, Lina het gesê toe sy nog ’n student was het Dirk Opperman vir haar gesê sy moet nie filosofie studeer nie. Moet nie filosofie leer nie, want dit maak die digter in jou dood! Daai abstrak teoretiese denke, neem die konkreet kreatiewe (denke). oor. Nou weet ek nie of ek ’n ‘self fulfilling prophecy’ hier op my trek nie, maar dit voel vir my partykeer so.(stilte).”

Die gedagte het omgekeerd by Jung voorgekom, naamlik dat sy absoluut intense nadenke oor die onderbewuste, rondom 1913, hom so in beslag geneem het dat hy glad nie akademiese werk kon verteer nie. Vir drie jaar! (Jung 1961:194).

Gedurende 1913 maak hy ’n integriteitvolle beslissing. Hy was toe vir agt jaar verbonde as privaatdosent aan die universiteit van Basil. Hy skryf dat sy “preoccupation with the images of the unconscious,” hom totaal akademies lamgelê het. Hy bedank. “My experience (met die onderbewuste)... brought my intellektual activity to a standstill. After the completion of *The Psychology of the Unconscious*¹, I found myself utterly incapable of reading a scientific

book” (Jung 1961:218). Dit hou vir drie jaar aan, waarna hy weer behoorlik kan funksioneer. Gedurende hierdie drie jaar het hy baie belewenisse uit sy onderbewuste beleef in die vorm van beelde en emosies. Hy het vanuit sy wese oor verbeelding gewerk, subjektief, maar skokkend en beskamd eerlik.

Dit is ’n boeiende en interessante navorsingsvraag wat hier aan die orde kom. Kan daar streng akademies, en tegelyk verbeeldingryk terapie gedoen word? Dit is soos twee kinders wat op dieselfde stoel wil sit. Het dit jou al oorgekom tydens ‘musical chairs’ dat iemand op jou skoot of jy op iemand anders s’n beland? Daar is plek vir net een. Dit wil lyk uit Stadsleeu se bydrae asof dit óf die een, óf die ander is wat voorrang geniet, maar nie beide gelyk nie. “Dit is tipies van kreatiwiteit dat dit juis na vore kom wanneer die bewustelike oordeel plek maak vir naïwiteit, spelerigheid en kinderlike onskuld”(Müller 2000:65).

Dit gaan om taalwêrelde wat moeilik ontmoed. Die ontmoeting tussen gewone gebruikstaal en vaktaal lyk problematies. Die taal van die pastorant, en die van die terapeut, verskil radikaal. Wat anders moet ’n mens verwag na die lang jare wat pastorale terapeute met akademiese boeke besig is? **Kanarieman:** “Ek swot al sewentien jaar.”

Die uitweg uit hierdie dilemma kan tog seker nie wees om pastors minder opleiding, minder blootstelling aan akademiese denke te gee nie? Daar moet eerder na ’n bewussyn gestreef word om beide die vaardighede van rede en verbeelding optimaal te benut en ontgin. ’n Balans is nodig, en my navorsing toon dat daar op die huidige oomblik voorrang verleen word aan die rede, met sy gepaard gaande voorkeur vir die logiese, die teoretiese.

Wêreldstapper :Ek stem daarmee saam dat streng, gedissiplineerde akademiese denke ons verbeelding aan bande lê.

Kanarieman: Akademie beperk beslis die verbeelding in omdat daar in baie situasies te veel klem op die koue, feitelike akademiese kant gelê word.

Des: Absoluut – you must conform – all clever people think that.

Stadsleeu maak 'n onderskeid tussen die woordwêreld en regte wêreld.

Stadsleeu: “Ek word partykeer tot in my siel in moeg vir hierdie wêreld van woorde.”

Die verlies aan kreatiwiteit en verbeelding blyk vir terapeute 'n groot probleem te wees. Hulle wil dit nog graag besit, maar hulle ervaring is dat die denke hulle verbeelding 'gesteel' het. Ek wonder wat Mej Verbeelding hieraan kan doen, en in die volgende hoofstuk sal ons aandag hieraan gee.

3.3 RIGIEDE WERKLIKHEIDSBESKOUIING

Woordeboeke, en ook my gespreksgenote en die literatuur, bring telkens verbeelding en werklikheid in verband met mekaar. Ek herhaal enkele voorbeelde aan ter wille van die argument.

Imagination: the ability to form pictures or ideas in your mind; something that is caused only in your mind, and does not really exist or did not really happen.²

Imagination: the ability to create mental images or pictures; a thing experienced in the mind and not in reality; the ability to be creative and think of new and interesting ideas, methods.³

fik'sie (-s). **1** Denkbeeldige voorstelling; versindsel, verdigsel: *Dis sommer 'n fiksie.* **2** Romanliteratuur: *Ek verkies fiksie bo wetenskaplike prosa.* HAT

feit (-e). **1** iets wat werklik plaasgevind het, wat vasstaan: *Onomstootlike, vasstaande feite. Deur feite gestaaf. Rekening hou met die feite. Jou standpunt op die feite baseer. Feit is dat ... In feite,* in werklikheid, inderdaad. 'n Voldwonge feit, waaraan niks verander kan word nie. *Ware feit(e).* – deur sommige as tautologies beskou, maar as versterkingsvorm toelaatbaar. HAT

feit'likheid (feitlikhede). Werklikheid. HAT

waar² b.nw. en bw. Nie in stryd met die werklikheid nie; juis; eg: *Ware feite. Dit is regtig waar. 'n Ware verhaal. iets waar bewys. Ware liefde, geloof.* HAT

waar ag'tig snw. (-e). eg. Wesenlik, betroubaar: *'n Waaragtige getuie, kunstenaar.* (Odendaal 1994)

waarheid (waarhede). **1** Wat waar is; in ooreenstemming met die feite: *Die waarheid soek. Praat altyd die waarheid.* **2** Beginsel wat algemeen aanvaar word, as juis en waar: *Godsdienstige, ewige waarhede.*
waarheids'liefde. HAT

werk'lik b.nw. en bw. **1** Wesenlik bestaande: *Die werklike posisie is glad anders. So 'n gedrog kan nie werklik wees nie. Dit is nie werklik botter nie; dit smaak net so. Hy is anders in die werklike lewe as op die silwerdoek.* **2** Regtig, inderdaad: *Dit is werklik so. Glo jy sy storie werklik? Ek weet werklik nie hoe sake staan nie. Sy het dit werklik waar weer gedoen. Werklik? Is dit so erg soos jy voorgee?*
werk'likheid. HAT

reg'tig b.nw. en bw. Werklik waar; inderdaad; rêrig: *Is dit regtig waar? Ek glo jou regtig nie. Regtig? 'n Regtige huisie vir poppe. Dis regtig 'n skande. Hy was regtig ernstig siek. Hy is regtig lief vir sy vrou. Haar storie is regtig waar.*
HAT

Die diskoers is dat werklikheid en waarheid ten nouste verband hou, terwyl verbeelding op die randjie van onwerklikheid beweeg. Is sy leuenagtig en 'n oogverblinder? Speel sy 'n spel om ons van die waarheid te weerhou?

My gespreksgenote worstel met 'n greep op die werklikheid. Die uitdrukking en gestalte van hierdie begrip in die alledaagse voertaal tussen 'gewone' mense is kompleks, om nie eers te praat van die filosofiese beredenering van hierdie woord nie. Dit blyk dat daar 'n spanning ontstaan indien die woord verbeelding naas werklikheid plek inneem. Dis asof die twee woorde mekaar nie kan uitstaan nie, mekaar uitsluit. Daar is plek vir óf die een, óf die ander. Let op die werklikheidsuitsprake van :

Wêreldstapper: "Maar baie maklik kry ek dat mense dan sê: 'Kom ons praat oor die werklikheid. Die feite. Nie die toekoms en drome nie, maar die werklikheid...' Hulle wil oor die probleme praat. Die nou. Die werklikheid!"

Des: "Ek moes vrede maak met die realiteit. As die beelde net 'n fantasie ontsnapping is, is dit niks werd nie. Die beelde het nooit die realiteit verander nie, maar ek kon die realiteit vasmaak, dat dit meer hanteerbaar was. Dit het

gehelp dat my probleme nie so op die voorgrond was nie, maar meer op die agtergrond.”

Stadsleeu: “Weet jy wat doen terapie?wat het my eie terapie vir my destyds beteken? Dit hou my voete op die grond. Dit keer dat teologie ’n ‘eary fairy’ abstrakte ding word. Jy weet daars soort van iets aards aan. Om te hoor van mense se konflik, hulle lewens. Dit bring my ‘in touch’ met die regte lewe. Dit keer dat ek nie in hierdie abstrakte wêreld leef nie.”

Wêreldstapper: “Al vertel die werklikheid ’n ander storie, glo ek nogtans as gelowige dat Afrika ’n groot toekoms het. Ons hóéf nie vasgevang te word in vandag nie.”

Stadsleeu: “Ek dink dis wat terapie met my gedoen het. Om te sê, die lewe is konkreet. Lééf in die hede, lééf hier en nou. Ek word partykeer tot in my siel in moeg vir hierdie wêreld van woorde. Onlangs was ons in die wildtuin, ’n lieflike dag en ek was besig om ’n skaapboud in ’n potjie te braai, Die kinders speel buite onder die bome..... En toe dink ek ‘This is as good as it gets’. Dis die lewe.”

Uit hierdie uitsprake leef daar ’n kontras tussen:

- die regte lewe, en die wêreld van woorde.
- die feite, die realiteit, en ’n abstrakte wêreld.
- vandag (wat by implikasie sleg is) en eendag (wat by implikasie goed gaan wees).

Dit blyk dat die woorde werklikheid en verbeelding as twee verskillende wêrelde beleef word. Fantasie word verder as iets onwerklik beskou. Om die verhouding tussen werklikheid en verbeelding helderder te begryp, is dit nodig om ook die verhouding tussen verbeelding en fantsie te ontgin. Is die twee begrippe, verbeelding en fantasie aanvullend tot mekaar of weerspreek die een die ander? Dit is ’n interessante en boeiende vraag, en die antwoorde op hierdie vraag is uiteenlopend.

4 WALTER DIE WONDERMAN

Gedurende September 2003 gesels ek en 'n wyse vriend een aand lank en indringend. Hy is 'n deelnemer, 'n gryskop wat al 'n paar seisoene agter die rug het. Ons wou groter duidelikheid tussen ons skep oor die konsepte van werklikheid, verbeelding en fantasie. Ons wou 'n aanvoeling kry van hierdie woorde se verwantskap, hulle verbande en verskille. Toe vertel hy my van storietyd in sy laerskooldae. Juffrou het vertel dat Walter die wonderman sy voete op die maan sit. Dit was 'n sprokie, 'n fantasie. Dit was vergesog en onmoontlik, selfs effe belaglik. Later, in sy hoërskooljare het die nuusberigte vertel dat die Amerikaners iemand maan toe gaan stuur. Toe het dit verbeelding geword. Vrae het in ons skoolseuns en die hele wêreld se harte begin leef. Is dit moontlik? Is dit regtig net 'n sprokie? En toe, eendag, in Junie 1969, het Neil Armstrong sy voete op die maan gesit. Daar het iets in ons lewens verander op daardie dag. Dit wat onmoontlik was, 'n fantasie, het werklikheid geword. Van daardie dag af, sê my geleerde vriend, het ek nie so vinnig en maklik en duidelik en uitgesproke tussen fantasie, verbeelding en werklikheid onderskei nie.

5 AANSLAG OP DIE PROBLEEM LÊ IN 'STORYING'

Indien die argument wat ek tot hier voer, water hou, en dit waar is dat pastorale terapie met drie groot uitdagings sit in die vorm van stomheid, verskillende taalwêreldes en 'n oorwegend smal werklikheidsbeskouing, bly die vraag onbeantwoord wat daaromtrent gedoen kan word. My voorstel is dat 'n aanslag op die problematiek gemaak kan word deur vertelling. In hoofstuk vyf sal ek indringend aandag hieraan gee.

6 METAFORE

"It would appear that the unconscious is not capable of working through logic and thus uses images which represent situations and feeling as a descriptive

language” (Francis 1995:55) Ons wil meer sê as waartoe ons in staat is, daarom gebruik ons metafore.

[Verbeelding se taal word]... nie maklik ontsyfer nie, omdat die onbewuste homself nie altyd in 'n “rasionele taal” uitdruk nie. Veel eerder kommunikeer die onbewuste by wyse van metafore, simbole of beelde” (Maree 1997:40).

My medenavorsers sê onder andere oor metafore :

Kanarieman: “Metafore, dink ek is een van die beste hulpmiddels in terapie.”

Kanarieman: “As Oom die skippie sien, dink aan my.”

Kanarieman: “Toe dink ek Maar daar is ander metafore in die Bybel Metafore dink ek ons kan baie goed gebruik in die praktiese teologie.”

Terwyl ek groet, verwys Stadsleeu amper terloops na 'n geraamde portret teen die muur van die man met die tas.

Stadsleeu: “As mense hier inkom, sê ek vir hulle: “jy is op reis, jy het begasie, kom ons kyk daarna. Hier kan jy maar uitpak.”

In die terapeutiese situasie is dit nie alleen die pastoraat wat verbeeldingryk praat en dink nie, maar die pastoraat staan voor die uitdaging om profeties en metafories te praat. Martin (1994) verwys na die taak om die sonde in mense se lewens by wyse van metafore aan die orde te stel.

Me-ta-foor' (metafore).
Oordraagtelike, figuurlike uitdrukking wat op 'n vergelyking, ooreenkoms berus, die beeld in die plek

*... the prophet must speak
metaphorically but concretely about the
real deathliness that hovers over us and
gnaws within us ...*

Martin

van die eintlike voorstelling plaas, of die ooreenkoms tussen twee vergeleke voorwerpe suggereer; gebruik van 'n woord in 'n ongewone betekenis op grond van 'n vergelyking: *In die volgende uitdrukkings*

kom metafore voor – 'n hart van klip, die oseaan van die lewe, 'n wil van staal, die skip van die woestyn (kameel).. HAT

Polkinghorne (1998:23) skryf: “A metaphor is a literary device by which one speaks of one entity in terms of another”. In terapie word daar dikwels voor lewensomstandighede te staan gekom wat moeilik onder woorde gebring kan word. In die tastende soeke, soos 'n blinde op weg, help die metafore dalk net om 'n rigtingwyser vas te stel. “Die gebruik van metafore kan die ontwykende betekenis toeganklik maak” (Müller & Maritz 1998:67).

Metafore se betekenis is oop, en daarom is daar geen waarborg dat die spreker en hoorder mekaar noodwendig baie duidelik verstaan nie. Waartoe metafore baie bydra, is dat daar dan vrae gevra word ter toeligting, en dit bevorder vertel van verhale. Dit dra geen vaste betekenis nie en is oop vir interpretasie. “Metafore het nie 'n vaste betekenis nie en die uitwerking daarvan kan nie voorspel word nie” (Louw & Müller 2002:343). Metafore dra meervoudige betekenis en is soms 'n koepelterm of idee wat 'n geweldige hoeveelheid betekenis kan huisves. Nie alleen gaan dit om 'n veelheid van moontlikhede nie, maar verseker ook vir individuele interpretasie opsies.

“Die unieke ervaring van mense, waarvan die betekenis altyd gedeeltelik ontwykend is, kom tot uitdrukking in metafore” (Louw & Müller 2002:343).

Die unieke en ontwykende aard skep 'n aangename spanning. Daar bly 'n stuk opwinding gekoppel aan die onbekende en nie-ontdekte lewensterreine.

Ricoeur (1981:181) skryf: “the function of metaphor is to transpose the meanings of ordinary language by way of unusual uses”

Wat belangrik is, is om te let op die feit dat metafoor aangewend is om

*:[Metaphor], It gives colour to speech,
it provides a garment to cover the
nudity of common usage.*

Ricoeur

taal “more pleasant” en “decorative” te maak. Dit is Ricoeur (1991:130) wat sê: “It gives colour to speech, it provides a garment to cover the nudity of common usage”.

7 SIMBOLE

And my intellect's hunger was sated only when I saw the single horse that the monks were leading by the halter. Only then did I truly know that my previous reasoning had brought me close to the truth. And so the ideas, which I was using earlier to imagine a horse I had not seen, were pure signs, as the hoofprints in the snow were signs of the idea of “horse”; and signs and the signs of signs are used only when we are lacking things. Umberto Eco, The Name of the Rose (van Huyssteen 1997:124).

“In die tipering van dink as ’n vorm van weet word ’n sleutelfrase gebruik, naamlik dat dink die vorming van simboliese voorstelling behels. ’n Eerste vraag is: Wat is ’n simboliese voorstelling? Die wesensaard van simboliese voorstelling word goed genoeg weergegee met die alledaagse uitdrukking: “Om iets in die ‘geestesoog’ te sien” (Jordaan en Jordaan 1990:411).

Bykans sonder uitsondering verwys mense na ‘prentjies in die kop’ wanneer hulle oor verbeelding praat. Dis hierdie konsep wat so belangrik is om in ag te neem as ons verbeelding beter wil leer ken.

Die HAT woordeboek sê :

Sim-bool’ (simbole). **1** Voorwerp, woord, teken, ens. As voorstelling van ’n bepaalde begrip; sinnebeeld: *Die kruis as simbool van die Christendom, die halwe maan van die Islam, die hamer en die sekel vir die kommunisme.* **2** (chemie). Letter of lettergreep wat ’n element

voorstel, bv. O vir suurstof. **3** (*wisk.*). Teken wat 'n wiskundige begrip voorstel of 'n bewerking aandui.

“*Symbolies* verwys na die feit dat die fisiese buitewêreld van mense, dinge en gebeurtenisse gelaai is met sosiaal gestandaardiseerde betekenis wat onder andere deur taal gekommunikeer word” (Jordaan en Jordaan 1990:690).

Die aard van simbole:

Jordaan en Jordaan (1990:690) gee drie eienskappe van simbole. Ek gee 'n baie verkorte weergawe daarvan.

- Simbole is verteenwoordigend van iets anders. Dit verrig 'n plaasvervangende funksie vir konkrete sake en abstrakte idees.
- Kan vrylik geskep word. Simbole is dus nie akkurate weergawes van die werklikheid nie.
- Simbole word kultureel deurgegee. Simbole kom dus op intersubjektiewe wyse tot stand. (Vgl Jordaan en Jordaan 1990:412).

“In menslike denke is drie tipes *simbolestelsels* ter sprake, nl. beelde, begrippe en taal. Dit vorm dan die komponente van simboliese voorstelling of anders gesê: Beelde, begrippe en taal is die mens se simboliese ‘dinktoerusting’” (Jordaan en Jordaan 1990:412).

Dieselfde woord kan as simbool, as metafoor, letterlik of selfs idiomaties gebruik word. Ek neem die woord kruis as voorbeeld. Dis primêr 'n simbool, en word as sulks oor die wêreld heen herken. Dit stel die Christendom voor, en sluit 'n mag der menigde betekenis in wat met Golgota in verband gebring kan word. Die woord kruis kan ook gebruik word as ek dra my kruis. Verwysend na Christus op die lydensweg, swaarkry, lyding, gebuk onder sorg en probleme. Dan is dit 'n metafoor. “Ek dra my kruis. (soos Christus syne gedra het). 'n Mens kan vir iemand 'n pad beduie en sê daar waar Pretorius en Hilda strate kruis. Dis letterlik. En dan, “...swaarde kruis” Dis idiomaties. Om in 'n geskil, rusie of twis te verkeer. Die konteks en verband

waarin die woorde in een sin tot mekaar staan, en verder die konteks van die sin met die res van die sinne aangrensend, bepaal of 'n woord as simbool, as metafoor, letterlik of idiomaties gebruik word. Die pastorale terapeut moet hierdie fyn nuanseringe aanvoel, ontgin en benut vir verhaalontwikkeling.

Symbols are held in the subtle net of an image (Hillman 1979:175)

Met simbole het ons te doen met gekompakteerde idees wat die brein in staat stel om onberekenbaar vinnig verbande te lê en gevolgtrekkings te maak. Namate mense ontwikkel en toeneem in kennis word daar verder in elke individu se kop 'n eiesoortige matriks van verbande gelê. Kruis, as simbool, sal vir een mens uiters beperkte insigte, idees en assosiasies na vore roep. Vir die naasvolgende persoon sal dit 'n wêreld ontsluit waaroor hy of sy vir dae kan uitbrei. Met simbole betree ons die wêreld van abstraksie by uitnemendheid. Die vermoë om te abstraher het die mensdom se moontlikhede duisendvoudig verbreed. Die abstraksie word by wyse van beelde en simbole gedoen. Dit het al in die oertyd beter oorlewingsmeganismes geskep, want merke, en tekens, hoe eenvoudig ookal, het oorlog, jag en reis baie bevorder.

With the emergence of symbols, humans developed the ability to “canalize” their energy into goals of increasing abstraction from the immediate aims of survival. Importantly, longer range community goals could be presented through the medium of symbols. The implications of this for the human position on the food chain should be apparent. Early symbols give rise to primitive language, myth, religion, philosophy, and eventually modern science as we experience it today with its enormous applicability (Swanson 1999:39).

Dit is 'n voortdurende en onophoudelike proses, wat steeds daaglik voortgaan. Al meer en meer simbole word gebruik om ons kommunikasie, lewenstempo en effektiwiteit te verhoog. Dink maar aan die effektiewe

simblestelsel van Microsoft, waarvan, tel ek so vinnig, daar net op die oomblik terwyl ek hier tik, een honderd en twaalf 'icons' oop is op my rekenaarskerm. Dit sou bladsye en bladsye se beskrywing in gewone woorde neem om hierdie ontsettende hoeveelheid opsies te kommunikeer. Die stelsel van simbole raak in ons dag ook steeds meer kompleks, omdat die een simbool met 'n 'click' jou onmiddelik toegang tot vele ander gee. As dit waar is op die redelik beperkte lewensterrein van woordverwerking en tik, hoeveel te meer is dit nie waar van ons psige se werking en die abstraksie van diep menslike problematiek nie?

Uit my ervaring as terapeut, sowel as die inligting uit die gesprekke met my medenavorsers, is dit duidelik dat die komplekse intriges en abstraksies van menslike emosies, bewussyn en ervarings, sowel as verwagtings, met metafore en simbole uitgedruk kan word. Ware metaforiese en simboliese ontginning in terapie, gee aanleiding tot verhaalskepping. Dit is in hierdie modus van vertel, waar verbeeldingryke narratiewe terapie haarself bevind.

7.1 VERBEELDING EN GOD

Wêreldstapper: Ons denke oor God noodsaak die gebruik van verbeelding, want God is meer as ons en ons werklikheid.

Kanarieman: Metafore speel 'n belangrike rol as dit gaan oor God. Die film *Bruce Almighty* beeld dit treffend uit.

Des: Omdat ons God nie kan sien nie, en ook nie kan begryp nie, moet ons ons verbeelding gebruik.

*God is not a possibility within reality,
but reality itself. To say yes to God is
simply to trust reality; it is to
acknowledge that reality is good*
McFague

Stadsleeu: "Mense word nuutgemaak deur God.Ek is nie inherent 'n humanis nie. Ek dink nie aan mense in terme van die potensiaal wat hulle uit hulleself het nie, Ek dink aan hulle in terme van God se herskeppende werk in hulle."

Kanarieman: “Dis ons werk as terapeute om op te let en te soek vir die stukkie goud of die diamant. Ek sê altyd dis die werk van die Heilige Gees. ’n Persoon vertel sy storie dat jy dit later van alle kante af ken, en eendag, net op ’n oomblik, is daar iets anders (die stukkie goud). Ek glo dis die Heilige Gees wat dit vir jou en my as terapeute uitwys. Dit kom baie keer spontaan. Jy as mede skrywer moet daarvoor oplet.”

7.1.1 GODSBEELDE

In enige pastorale terapie is die manier van praat oor God aan die orde. Hoe verwys ’n mens na Hom? Wat noem jy Hom? Watter beelde kom ter sprake?

Kanarieman: “Soos in die Bybel. God my Vader, God wat ’n hen is. En dadelik toe ek praat van ’n hen, met die kuikentjie wat so onder die vlerk uitloer en as daar seer en gevaar is kan hulle maar net weer onder die vlerk inkruip, die hartklop voel die warmte voel, toe was dit vir haar aanvaarbaar.”

*... hopeless future stories imprison
the future, when people feel trapped
by life, their future stories lose power
to open the way.*

Frankl

“To use the name of God when client and therapist together are striving to understand and affirm sacred healing in a shared moment is an incredible privilege, one of the richest gifts this spiritual discipline offers ...” (Grant 2001:202). In die proses van die benaming van God is verbeelding van baie groot belang, omdat God hoegenaamd nie simplisties of enkelvoudig of selfs geslote meervoudig genoem kan word nie. Die Bybel is ’n voorbeeld van hoe uiteenlopend en divers mense name vir God gee, en hoe uiteenlopend en veelsydig hulle ervarings van Hom is. Die gevaar bestaan dat God eensydig genoem en verstaan word. Hy kan byvoorbeeld so abstrak en onbereikbaar voorgestel word dat dit onmoontlik word om Hom te ken. Andersinds kan Hy as Regter, as Vader of as Moeder beleef word.

Ons is seksuele wesens met geslagtelikheid. Wanneer ons van 'n persoon praat, is dit geslagtelik. Ons het nie geslag-neutrale begrippe vir persone nie (Sien McFague 1998:98). Dit maak dit moeilik om God anders as geslagtelik voor te stel. God styg egter uit bo tyd, ruimte en geslagtelikheid.

“Wanneer daar aan God as vader of moeder gedink word, verwys die metafore tergelykertyd na God wat sorg, omgee, beskerm, sekuriteit verskaf, skeppend voortbring, voed en versorg. God as Vader-Moeder-God, verteenwoordig lewe en geborgenheid” (Smith 2002:155).

In “God is love, the many ways to say it” (McFague 2001:138) bespreek sy 'n aantal verskillende wyses waarop hierdie metafoor interpreteer kan word, onder andere dat dit gestalte kry deur Christus se immanensie, die monargiese model sowel as die dialogiese model.

Stone (1996) stel baie duidelik dat die feit dat ons na die Beeld van God geskape is, spesifiek drie dinge meebring, naamlik “freedom, community, and creativity”. Dit is die vermoë tot kreatiwiteit, wat ons noodsaak tot skepping, en dan meer spesifiek ook verhaalskepping.

7.1.2 VERBEELDING EN DIE BYBEL

Des: “Daar was byvoorbeeld nie 'n Bybel op sy lessenaar nie, maar sy kennis was goed. Hy was vir my 'n voorbeeld. Hy sou sê: “Ek bid vir jou,” en ek het geweet, hy hét.”

Kanarieman: “Ja ... ek werk nogal baie in die spreekkamer met Romeine 8. God moet jou denke verander.”

Wêreldstapper: “Die Bybel speel uiteraard 'n belangrike rol in

*... the historicity of human experience
can be brought to language only as
narrativity...*

Ricoeur

Pastorale terapie, maar dan as 'n boek met verhale wat vir ons die toekoms oopmaak wanneer daardie ou verhale ook ons verhale word. Die Bybel is nie maar net 'n handboek met 'n teks vir elke probleem nie.”

Kanarieman: “Die Bybel speel beslis 'n belangrike rol in pastorale terapie omdat die meeste medenavorsers en kliente mede-gelowiges is wat die meeste van die tyd in 'n persoonlike verhouding met Jesus Christus leef.”

Des: “Die Bybel behoort hier 'n baie belangrike rol te speel.”

God se teenwoordigheid, Sy skeppende en herskeppende inwerking in die drama kan op geen manier oorskat word nie. Die sogenaamde probleme soos opgenoem is stofspikkeltjieklein teenoor Sy teenwoordigheid en vermoë. Dit is hierdie wete of bewussyn wat aan pastorale terapie 'n baie unieke aard en karakter gee. Dit is 'n bewussyn

van die krag van Sy Woord en Sy Gees. Die wete van God wat transformerend en anders en onverwags en bo-natuurlik kan optree. Die Bybel, en die God van die Bybel, staan in pastorale

*Human speech is like a cracked kettle
on which we tap crude rhythms for bears
to dance to, while we long to make
music that would melt the stars.*

Gustave Flaubert

terapie ontsettend dinamies en aktief aan die werk, of die Bybel oop is of nie. Die probleemdeurdrenkte verhaal stem ooreen en kontrasteer tegelyk met talle en talle verhale uit die Groot Boek. Die Groot Storie, is soos die suurstof in die vertrek teenwoordig. Daar waar lewens geskeur lê, kom die God vraagstuk, en die sin van die lewe en dood vraagstukke, prominent of latent aan die orde. Maar dit is daar, en narratiewe terapie sit dan met 'n geleentheid om oor die boek met duisende moontlikhede, oor die God van onbeperkte potensiaal te praat. Dit is dan wanneer die verbeelding sy loop kan neem.

7.1.3 BEELDVERSADIGING

Maak 'n beeld-versadige wêreld ons verbeelding lewend of dood?

Jare gelede, en eeue gelede soveel te meer, het mense min beelde en simbole gesien. Die Boesmans het byvoorbeeld net enkele beelde en simbole gehad, en vandag is daar seker steeds mense op aarde wat aan baie min beelde en simbole blootgestel word. Dit is egter uitsonderlik. Die meeste van ons leef in 'n beeld-oorweldigde wêreld. Films, televisie, advertensieborde, padtekens, rekenaars, selfone, oral en nogmaals oral is dit net simbole en beelde en tekens waar jy kyk. Die vraag ontstaan of dit ons help om ons verbeelding te benut, en of dit ons verbeelding aan bande lê.

7.2 VERBEELDING EN KINDERS, KINDERDAE

Wêreldstapper: “Het jy die boekie van Deist, *‘Verhinder hulle nie?’* Dis 'n boekie oor kinders en hulle verbeelding. Van die seuntjie in die kaskar wat opskuif en op die punt van die nou bestuurdersitplek sit. As sy pa vra waarom hy so ongemaklik sit, sê die seuntjie: 'Omdat Jesus altyd by my is.'”

Wêreldstapper: “Kom ek vertel jou iets anderste. Ek het iets waargeneem met my eie kinders. Hulle leer so baie deur spel. ‘Wolf, Wolf, hoe laat is dit? Haas en hond. Dis 'n klomp spanning wat opbou. Hulle leer van gevaar, om te deel, van swaartekrag, van oriëntasie om deur dromme te kruip en in kartonne te klim. Spel en verbeelding is baie na aan mekaar. En dan moet hulle skool-toe gaan. Hulle is verskriklik opgewonde. Hulle slaap amper nie die nag voor die tyd nie. En dan leer hulle om stil te sit, vinger op die mond. Om te wag tot ek 'n geleentheid kry om te praat. Hulle leer van geformaliseerde tabelle. Binne dertig dae is hulle nie meer so gretig om skool toe te gaan nie. Die dogtertjies nog 'n bietjie, die seuntjies gladnie. Die dogtertjies wil graag hulle juffrou ‘please’. Verbeelding word aan bande gelê. Daar word beperkings gestel.”

Wêreldstapper: “Mense sukkel om hulle te verbeel. Ek dink dis omdat hulle nie van kleins af geleer word om hulle verbeelding te bevorder nie. Hulle word aan bande gelê. Daar word vir die kinders te veel grense gestel, van kleins af.

As hulle groot is, sukkel hulle om daardie grense te oorskry. Hulle sukkel om 'n ander werklikheid te sien.”

Kanarieman: “Dit is so dat kinder hulleself meer verbeel en tien teen een ook 'n hoër premie plaas op hoop as wat volwassenes doen. Kinders is meer opreg en naief en daarom kan hulle hulle makliker verbeel en oopstel daarvoor. In hierdie harde feitlike en onemosionele wêreld is daar min tyd en ruimte vir hoop asook verbeelding. Ek dink dit het beslis afgeneem in ons grootword proses.”

Des: “Dit is so dat kinders hulle makliker verbeel. Ons raak meer bewus van 'wat die mense sal sê' en van ons sogenaamde volwassenheid.”

Verbeelding en kindskap. Kinders verbeel hulle meer as volwassenes. Ons verbeelding raak swakker hoe ouer ons word. Ons vermoë tot verbeelding neem af.

Wêreldstapper: “Ek stem saam. Soos ons ouer word verbeel ons ons minder, want die grand narrative van ons westerse samelewing (aangedryf deur die kragte van ons westerse wetenskapsmetodes, materialisme en sekularisasie). het nie plek daarvoor nie. Daarom is dit vir my moeiliker om met ouer mense met verbeelding te werk. Hulle hou van reseppies en teksies.”

*... poor language can cripple the capacity to imagine
(Psychotherapy Networker July August 2001).*

“Ferdinand de Saussure, Claude Levi-Strauss, Roland Barthes, and Paul Ricoeur have sought meaning in symbols and metaphors which are the stuff of language and the building blocks of stories” (Roth 1985:261).

7.3 VERBEELDING EN FANTASIE

“There is a vast difference between imagination and fancy. Imagination helps us penetrate reality and better understand it, while fancy helps us temporarily escape reality and better endure it” (Wiersbe 1994:26).⁴

Vos (1999:505) skryf: “Verbeelding is iets anders as fantasie. Fantasie is ’n ontvlugting van die werklikheid, terwyl verbeelding die werklikheid verruim en verryk. Verbeelding is soos ’n skilder wat appels geskilder het. As hy dit geskilder het, is dit nie appels nie, maar sukkulante kolle kleure en vorms wat aan die ruimte hang; wat in die verbygaan ook by ons as ‘appels’ registreer en volgende keer as ons ‘regte’ appels sien, dan kyk ons met ’n gewysigde verwagting daarna. Dit is verbeelding wat uit die sukkulante kolle kleure en vorms, appels laat groei en wat as ons appels sien, ons méér as appels laat sien.”

Op beeldryke en treffende wyse tref Vos hier ’n onderskeid tussen fantasie en verbeelding. Met die lees daarvan, voel ons duidelik ’n verskil aan tussen die twee woorde. Dit word nog meer beslis gestel deur die volgende skrywer.

Hierdie twee skrywers is dit eens dat daar ’n duidelike verskil tussen verbeelding en fantasie bestaan. Daar is ook ’n ander mening van die saak. Omdat albei begrippe met beelde en abstraksie te make het, meen sekere skrywers en van my gespreksgenote dat die twee woorde moeilik van mekaar onderskei kan word, byna soos ’n identiese tweeling.

“The traditional conception defines fantasy as combining imaginative symbols into a unified story. Fantasy and imagination are often considered synonymous” (Timpe 2002:449).

Wêreldstapper: [Bohren] “Hy gebruik die woord fantasie, en dis tog amper dieselfde as verbeelding. Jy weet, vertelling en fantasie is eintlik onlosmaaklik van mekaar. Sê nou maar Ek kan nie oor die eskatologie preek en van die toekoms vertel as ek nie kan fantaseer nie! Dan gee Bohren ’n

*[Fantasy] ... is not an escape, it is not
an entertainment, it is an attempt to
come to terms with reality
...it is a clarification*

Alan Garner

hele uiteensetting van die rol van verbeelding in die prediking, hoe belangrik dit is. Dit gaan oor prentjies in die kop wat jy kan sien.”

Imagine there's no heaven

It's easy if you try

Imagine all the people

Living life in peace ...

John Lennon ('Imagine').⁵

Veldsman (1993:52) wys op die dubbele betekenis wat hierdie woord in Lennon se lied weergee. Enersyds gebruik as 'n 'fantasie', (Imagine there's no heaven), en andersyds gebruik as 'n sosio-kulturele visie (Imagine all the people). Hy wys hiermee op die 'meervoudige betekenisnuanses' van verbeelding.

“Clear work in spelling out a theory of imagination has not yet occurred” (Neuman 1981:309). Veldsman (1993:54) skryf hierdie gebrek aan duidelike teorie toe aan die feit dat daar 'n geweldige veelvuldigheid bestaan ten opsigte van die teorie van die sielkunde, filosofie, letterkunde, kulturele antropologie, en simboliek oor verbeelding. Wat Ricoeur (1978:3-4) ingesien het, is “dat die probleme, dubbelsinnighede en kontradiksies met betrekking tot verbeelding, nie alleen maar 'n tekortkoming van teorie is nie, maar eie is aan die fenomeen van verbeelding self!” (Veldsman 1993:54).

Verbeelding laat haar nie maklik voorsê wie en hoe sy is nie. Dit lyk my dis eie aan haar aard om 'n meervoudige self te hê! As ons haar werk sien as 'n verryking van die lewe, dan is haar taak ook baie na aan die werk van fantasie.

“Fantasy is thus an enrichment of life, for even if dragons exist only in the otherworld, our lives in the primary world are richer and more beautiful simply through the imagining of them” (Swinfen 1984:6).⁶

Ten spyte van vasberade voorneme en volhardende pogings van akademici om verbeelding, fantasie en kreatiwiteit duidelik te omraam, pas die woorde net nie presies in 'n vas begrensde definisie nie. Ons sê van hulle hulle is amper so, of soos ...

The idea of creativity.. was seldom introduced with clear and precise definitions; for the most part, the writers were tentatively groping for a theoretical articulation of phenomena known to them from personal experience. Their formulations consequently were not phrased in terms of the emotionless objectivity of pure thought, but frequently remained metaphorical and circumscriptive, and often conveyed a mood of enthusiasm (Joas 1996:70).

Akter Ahsen, in samewerking met 'n redaksie van meer as vyftig PhD's het seker die naaste gekom tot 'n sinvolle versamelterm van woorde wat met beelde en beelding te doen het. *Mental imagery* vat die woorde saam, en word 'n sambreelterm vir aanverwante begrippe. "Since most image categories are found mixed together in a natural state of consciousness, any attempt to rigidly compartmentalize them... only creates artifactual effects, failure and questions ..." (Ahsen 2001:2). Dit blyk dat die onderskeid tussen verbeelding en fantasie en droom nie alte duidelik is nie. Dit is woorde wat soos miswolke aangedryf word, soos rook ongrypbaar, soos water wat verbyvloei. Daarom is pogings om dit vas te beskryf uiteenlopend en verskillend.

8 ONTHOU

8.1 VERBEELDING SÊ: MOENIE VERGEET NIE!

Om goed te onthou is noodsaaklik. Allernoodsaaklik.

Gelowiges breek die toekoms oop deur die verlede in herrinnering te roep: God sal môre sorg soos Hy daardie keer in die woestyn gesorg het. God sal vir ons oormôre

sorg soos Hy destyds vir ons gesorg het toe alles verlore was. (Naude 2000:4)

In die neerdrukkende en verslawende aansprake van die heersende sosiale diskoerse op ons lewens, is dit gepas en bevrydend om te onthou. Die gebrokenheid wat hom elke dag aan ons opdwing deur ontoereikende sosiale instellings, reëls en vanselfsprekendhede, noodsaak mense om te onthou.

“The practice of memory permits articulation of new possibilities, for memory is the only alternative to absolutizing imperial claims” (Brueggemann 1986:131).

Hoe werk onthou? Die neuroloë kan deur hulle instrumente hoogstens aktiwiteit in 'n spesifieke gedeelte van die brein bespeur as daar onthou word. Hulle weet nie presies hoe dit gebeur nie. “The brain keeps impressions in language and images. These data, the experiences and impressions of the past, are however never recalled as a mixture of loose, unrelated images. In the process of remembering, it is always already ordered and interpreted. It is storied⁷. Imagining and storying happens before remembering. Remembering is the result of imagining, and therefore of accountability” (Müller 2003:12).

Wanneer die bydraes van die litterêre kritiek in aanmerking geneem word, tref ek 'n verband tussen onthou, vertel en geskiedskrywing. Die filosofie oor geskiedskrywing maak vir ons perspektiewe oop wat baie belangrik vir die pastoraat is. Kom ons sê die verteller in die spreekkamer is besig met die mondelinge skryf van 'n eie geskiedenis. (Ricoeur :1991:289), met verwysing na Collingwood ...”stressed that historical knowledge was concerned with the reactivation of the past”. As ek 'n verband tussen pastorale vertelling en geskiedskrywing maak, berus dit op hierdie reaktivering van die verlede. Dit vind deur onthou plaas.

In 'n positivistiese opvatting is die taak van geskiedskrywing “ to uncover the facts which are, as it were, buried in documents ...” (Ricoeur :1991:289). Hy kom met die belangrike ontdekking dat “...there is more *fiction in history* than

the positivist conception of history admits”. As my medenavorsers verwys na ‘die feite’, behels dit nasies ’n terugkrabbeling op ’n uitgediende epistemologie. Dit is nie ’n vreemde verskyndsel nie, want dit is steeds deel van die residue van positiwisme. Waarop ons egter moet ag slaan, is dat daar ontwikkeling plaasgevind het oor die hedendaagse interpretasie van gebeure. Mej Verbeelding het die aanpassing genoodsaak.

Against the positivist conception of the historical fact, more recent epistemology emphasises the ‘imaginative reconstruction’ which characterises the work of the historian (Ricoeur 1991:289).

Die baie belangrike bydrae wat Ricoeur in hierdie verband maak is om oortuigend aan te toon dat “ ... all narratives make, in a certain sense, a referential claim” (Ricoeur 1991:289). Alles is geïnterpreteer, ook die sogenaamde aanvanklike “feite”, is geïnterpreteerde feite. Deur die ‘plot’ word die ‘feite’ in ’n bepaalde volgorde gerangskik, en die volgorde veroorsaak weer ’n interpretasie. Sou die samestelling van die gegewens wysig, sal die betekenis ook radikaal anders wees.

8.2 OM IN DIE VERLEDE TE LEEF

Beteken helder onthou, om in die verlede te leef? Om die verlede te idealiseer? Om agtertoe te leef? Om die ‘goeie ou dae’ in herrinnering te roep? Ek wil hierop beslis en duidelik nee antwoord. Mense wat agtertoe leef het nie ’n toekoms nie. Die Prediker waarsku ook dat dit

Historicity comes to language only so far as we tell stories or tell history

Ricoeur

nie uit wysheid is dat iemand sê die ou dae was beter as nou nie (Pred 7:10). Dis uit pessimisme dat iemand die ou dae verhef. Selfs in die konsentrasiekampe van die tweede wêreldoorlog was dit allermens die tegniek om sin van die lewe te maak. Frankl skryf van sommige: “They preferred to close their eyes and to live in the past. Life for such people became

meaningless” (1969:71). Om duidelik en helder te onthou help ons egter om verskillende tye en omstandighede en alternatiewe met mekaar in verband te bring. Onthou jy nog? Dit was eens op ’n tyd anders! Dit het veral besondere krag en impak om saam met ander te onthou. Mense wat by was, wat saam betrokke was deel ’n kragtige nostalgie en solidariteit in hulle herrinnerings. Hoe meer vertel word, hoe sterker neem die entoesiasme toe en hoe meer word onthou en vertel. Die geloofsgemeenskap is so ’n gemeenskap van solidariteit te midde van gesamentlike onthou. Die verhale is uitgesproke daaroor. Onthou jy nog wat God toe gedoen het? Onthou jy dat God goed is? Dat Hy omgee en sorg, soos Hy dáár en dáár gedoen het! Verheug julle, en weet dat Hy dit steeds kan en wil doen.

9 TOEKOMS

9.1 VERBEELDING ROEP ...KYK VORENTOE!

“The prisoner who had lost faith in the future - his future - was doomed. With his loss of belief in the future, he also lost his spiritual hold; he let himself decline and became subject to mental and physical decay” (Frankl 1964:74).

’n Toekomsgeloof, ’n vorentoe en boontoe geloof wat hoop en verwag, is nodig. Ons is mos vorentoe-mense. So baie van wat ons doen hou verband met môre en oormôre. Om ’n polis uit te neem, plek by die vakansie-oord te bespreek, aansoek te doen om ’n betrekking, om te oefen en selfs net dagboek te hou of te beplan, is vir ons alledaags, maar dit alles vertel van ’n verwagting dat daar ’n môre sal wees. ’n Helder toekomsverwagting, wat gestalte kry in ’n duidelike toekomsgerigtheid met doelwitte, is van groot belang vir ons identiteit sowel as vir ons motivering vir die lewe. Jordaan (1989:669) haal vir Seneca aan wat gesê het: “As jy nie weet na watter hawe jy seil nie, is daar geen wind wat vir jou reg sal waai

The best way to predict the future is to invent it.

Alan Kay

nie”.

Wat in gedagte gehou moet word is dat daar 'n groot verskil is tussen die beelde of voorstellings uit die verlede, beelde of voorstellings wat herroep word deur geheue, en dié wat ons toekomsdrome uitmaak. “Those recollected are capable of high definition, a large measure of completeness. An image of the future is vague and sketchy, a story incomplete and thin” (Crites 1986:164).

“Images are commonly described as faint and fleeting, undetailed, and partial, but some people report having vivid, detailed images. Presumably people differ in the strength of their imagery” (Bugelski, in Corsini (ed) 2001:449).

Hoewel toekomsdrome nie met presiese akkuraatheid voorgestel kan word nie, vorm dit 'n heelheid in die hede. Juis omdat die hede nooit stilstaan nie. Die huidige, die oomblik, is so pas verby en die hede leun vorentoe, die toekoms in. Müller (1996:113) haal vir Lester aan wat skryf: “past, present and future are for the human mind and heart the three dimensions or directions into which the human sense of time extends and which in their togetherness constitute the present moment”. Crites (1986:163) gebruik die voorstelling van die pianis wat besig is om klavier te speel. Sekere note is reeds gespeel en sterf weg in die verlede in, hoewel hulle klank nog in herrinnering ‘gehoor’ kan word. Ander note word in die hede gespeel, en die pianis se oë is reeds 'n paar note vooruit op die bladmusiek gevestig. Saam vorm die reeds gespeelde note, dié wat tans opklink sowel as dié wat nog moet kom, die melodie. Dit is die verband tussen die verlede en die toekoms wat in die hede die belangrike deurslag vir betekenis en verstaan verskaf. “Die toekoms word die reeds-teenwoordige en die verlede word die steeds-teenwoordige in die verhale wat ons vertel. Die toekoms en die verlede word tot 'n spanningsvolle en kragtige NOU” (Müller 1998:5).

Verhelderend in hierdie opsig is die beeld wat Crites (1986:164) gebruik ten opsigte van die argeologiese uitgraving. Die argeoloog werk en grawe die

toekoms in, maar hoe meer hy van die verlede wil weet, hoe verder moet hy die toekoms in grawe.

Die Universiteit van Suid Afrika staan ook in hierdie gedagtegang wanneer daar tydens hulle honderd en dertigste bestaansjaar uitbassuin: “Unisa, making history by creating the future.”⁸⁹

“... faithful Christian living requires that we recognize givens from the past and exercise finite freedom in the present so that we can imagine and bring into being positive future possibilities” (Lester, sien Stone(ed) 2001:47).

Kanarieman: “Daar was beslis vir my unieke belewenisse. Na altwee kante wat verbeelding werk. Daar was in die spreekkamer baie teruggekyk, onthou en vertel van dinge wat gebeur het. Daar was ook soms gesels oor toekomsdrome.”

Hierdie gedagte van “altwee kante wat verbeelding werk”, is deur Kant beredeneer. Veldsman (1993:59) maak ’n kort opsomming van sy werk.

In sy *Kritik der reinen Vernunft* beskryf Kant (1923) verbeelding (*Einbildungskraft*) as “n blinde maar onmisbare funksie van die siel’ waarsonder geen kennis hoegenaamd moontlik sou wees nie. Hiervan is ons skaars bewus! Verbeelding verrig volgens Kant twee funksies in die menslike kenproses, naamlik :

- die afronding van die gefragmenteerde sensoriese data (reproduktiewe verbeelding). Kant noem dit die empiriese vermoë van die verbeelding; en
- die samevoeging (sintetisering) van ervarings tot ’n samehangende geheel (produktiewe verbeelding).

People seldom hit what they do not aim at.
Thoreau

Hiervolgens bemiddel verbeelding tussen die kategorieë van die 'verstand' en '*Sinnlichkeit*'. Kant noem dit die transendentale vermoë van verbeelding (Veldsman 1993:59).

Joekie: Jy verwys deurlopend na verbeelding as om te onthou en om na die toekoms te kyk. Is dit vir jou die twee terreine waarop verbeelding werk?

Stadsleeu: "Ja, ... Ek dink ook verbeelding is goed in terme van die hede... Jy weet, mense wat na jou toe kom, vertel oorwegend 'n slegte storie. Dis 'n uitdaging om hulle ander, meer positiewe stories laat vertel."

Stories, verhale bronne, fliks, oralster.

Kanarieman: "...sy het my die storie in detail vertel. Ek het geluister en in die proses van vertel het daar sekere dinge in haar losgekom. ... ek het deel van haar storie geword, ook haar storie van 'n nuwe toekoms, van 'n verwagting. ... Saam het ons 'n ander inhoud aan sy storie gegee."

Joekie: Waar kry jy jou stories?

Stadsleeu: "Oralster, uit wat ek lees. Uit wat met mense gebeur het, 'n fliel wat ek gesien het..."

Stadsleeu: "... Ek laat hulle 'n storie vertel, of vertel self vir hulle stories. Ek dink mense herken hulleself in stories. Veral as dit 'n hoopvolle storie is dink ek nogal mense kan daarmee identifiseer"

Om openhartig en voluit te vertel bring verligting, dit help.

Kanarieman: "...om saam met sy storie in te leef. Hy het baie verligting gekry om te praat, te vertel van hierdie beelde, hierdie prentjies waaroor hy nog nooit gepraat het nie..."

Anderson en Goolishian (1988, 1990, 1992) het die belang van die 'not knowing position' vir terapeute aan die orde gestel. Dit verg 'n ingesteldheid van gretigheid om te luister. Die erkenning dat die pastorant die 'expert' van sy eie lewenstorie is. Die 'not knowing position' behels nie 'n 'ek weet niks'

houding nie, maar bloot 'n erkenning dat die gespreksgenoot die kenner van die stories ter sprake is.

White (1987, 1988/89, 1989) het 'n ander baie belangrike beginsel vir narratiewe terapie daargestel, naamlik “the person is not the problem, but the problem is the problem”. Hierdie konsep is van kardinale belang vir narratiewe pastorale terapie. Die oomblik dat eksternalisering effektief plaasvind, is daar by mense 'n groter vrymoedigheid om die probleem te bespreek. Dis verder van hulle af, dit skep afstand tussen hulle en die probleem wat vertel bevorder. Dit help om die stomheid te verlig. Freedman en Combs (1996:47) wys daarop dat eksternalisering meer van 'n ingesteldheid teenoor mense, as 'n tegniek is. Indien dit bloot as 'n middel gebruik word om die persoon en probleem te skei, kan dit oppevlakkig en kunsmatig voorkom. Wat die deurslag gee met eksternalisering, is 'n opregte lewenshouding sonder persoonsveroordeling, die oortuiging dat die persoon nie die probleem is nie, maar dat die probleem die probleem is.

VERBEELDINGRYKE VERHALE AS VERANDERINGSAGENT

Stadsleeu: “As ons ons verhale herskryf, is ons nie alleen aan die werk nie. Hoewel ek nie baie gebruik maak van dinge soos gebed in my terapie nie, is dit 'n sterk ding in my kop. Ons kyk na hierdie ou se verhaal en dis 'n slegte verhaal, hy's vasgeloop en ... ons kyk saam na nuwe moontlikhede ... Dat die Heilige Gees en dat God mense regtig help om te verander. Jy weet ... ek glo mense kan dramaties verander, baie keer meer as wat hulle dink.”

Stories en lewe en verstaan het ontsettend baie gemeen. “Living, grasping, telling and then living again: these are the four “movements of the human story and of the divine story” (Hearne 1984:34). Die hantering van die dubbel

*Verbeelding in die pastorale narratiewe
terapie maak verandering moontlik
omdat dit tot herinterpretasie en
rekonstruksie van die werklikheid lei.*

Louw & Müller

beweging, van die verlede, na die toekoms, en uit die toekoms na die hede, is die deurslaggewende gedagte. Indien dit liniêr hanteer of voorgestel word – het dit 'n botsing tot gevolg. 'n Botsing wat pynlike gevolge het en wat 'n persoon of gesin bring na die pastorale gesprek as gevolg van uitsigloosheid, moedeloosheid en hooploosheid. Word dit egter sirkulêr hanteer, soos ek vas glo dit mòet, stel dit energie vry. Geestesenergie, lewensenergie. Miskien het die horlosiemakers van ouds, wat kronologiese tyd sirkulêr voorgestel het, al 'n punt beet gehad. Het ons lewe, ook ons geestelike lewe, nie meer met sirkulariteit te doen as wat ooit voorheen vermoed is nie? Lê die beweging van die aarde om die son, swaartekrag, lig en donker, nie ten grondslag van die lewe nie?

Die tema: “Telling a past, dreaming a future” (Brueggemann 1993:120) verwys na die manier waarop Brueggeman die Christelike leefwyse beskryf. In hierdie stelling gaan dit oor 'n samehang tussen verlede, hede en toekoms. Dit gee uitdrukking aan die wese, die essensie, die hart van die narratiewe benadering. Waar daar kontinuïteit tussen die verlede, deur die hede na die toekoms is, is daar hoop en sekuriteit. Waar dit nie gebeur nie, is daar onsekerheid en spanning, selfs uitsigloosheid. “Hoe groter die gaping tussen die “telling” en die “dreaming” word, hoe groter word die spanning en hoe groter is die kans vir patologiese gedrag. Aan die ander kant, waar daar harmonie is tussen gister, vandag en môre, is daar integriteit, gesondheid en volwassenheid” (Müller 1998:9).

Grant (2001:94) sê: “Memory is thus a vehicle for the grace of God. I believe God wills human beings and communities to be in constant dialogue with an orienting narrative, connecting them to history and describing a trajectory into the future”.

Müller sê ook: “Albei hierdie aspekte, onthou en antisipasie, beïnvloed die manier waarop ons in die hede lewe” (1996:113). In onthou, en droom, lê daar diep genesing.

Wat noodsaaklik is in wanhoop is verandering. Verandering van die werklikheid soos deur die stukkende gekonstrueer. Verandering in oortuiging, verhouding, verwagting, gevoel of in houding en gesindheid. In taal, as werklikheidskepper, lê die potensiaal tot verandering. Vertel maar, op een of ander punt sal daar 'n verbuiging moet plaasvind om by genesing uit te kom. En hierin speel die taaltydsvorm die deurslag. Verlede, of toekomstyd? Die verlede kan nie verander nie, dis water onderdeur die brug. Die verlede kan nêr onthou word, dis vir goed verby en daar kan niks meer aan gedoen word nie. In die toekoms lê die potensiaal van verandering, wat so noodsaaklik is in die pastorale gesprek. Hoe mooi stel Crites (1986:165) dit wanneer hy sê: "Future tense is the time for metamorphosis". Hy haal Kierkegaard aan wat gesê het: "We understand backwards, but we live forwards". Dit is hierdie tweerigting beweging wat ter sprake kom in die pastorale ontmoeting. "In negotiating that extraordinary double movement there is both danger and opportunity" (Crites 1986:165). Die gevaar is dat daar op grond van baie negatiewe herinneringe voor 'n uitsiglose, bedreigende en hooplose toekoms te staan gekom word. Die geleentheid is dat deur samewerkende rekonstruksie daar voor 'n lewende hoop, 'n toekoms met uitdagings, geleenthede en verwagting te staan gekom word. "God se toekoms word nie beskryf in terme van 'n bly-voort-bestaan nie, maar in terme van 'n kom-uit-die-toekoms; nie 'n beweging na die toekoms toe nie, maar 'n beweging uit die toekoms na die hede" (Müller 1996:133,134). Teologies kan daar ook heeltemal 'n saak voor uitgemaak word dat verandering vanuit die toekoms, en nie vanuit die verlede nie, plaasvind" Vertel vind nie maar net keer op keer presies dieselfde plaas nie. Nuwe verbindings, verskillende beklemtonings en nuutgevonde insigte en inligting word aan 'n vars vertelling toegevoeg, en die uiteinde lyk dikwels anders as waarmee daar begin is. Dis byna soos met nuwe model motors. Die basiese vorm van die vorige jaar se model is nog herkenbaar, maar daar is klein verskille hier en daar, wat aan die einde 'n aansienlike verskil maak. "Nuwe verbindings, patrone en relevansie word tussen sake geplaas wanneer die toekoms ('n toekomsverhaal) verbeel(d)

word” (Louw & Müller 2002:341).

Ricoeur (1981) het baie bygedra tot die teorie van interpretasie, en meer spesifiek onder die vraag: ‘Wat is ’n teks?’ Gebaseer op die werk van Lévi-Strauss, Barthes en Greimas, toon hy aan dat ’n narratief bestaan uit ’n aantal eenhede, wat in ’n bepaalde vorm gerangskik word om betekenis te gee. Hy skryf: “the sense of the narrative consists in the very arrangement of the elements, in the power of the whole to integrate the sub-units; and conversely, the sense of an element is its capacity to enter in relation with other elements and with the whole of the work” (Ricoeur 1981:156). Dit gaan oor die rangskikking en die plek van die eenheid binne die geheel, om betekenis te gee. ’n Betekeniseenheid bestaan vir Ricoeur op die minimum uit ’n sin. Ter wille van hierdie beredenering tref hy dan ’n onderskeid tussen ’n woord, en ’n betekeniseenheid, oftewel ’n paar woorde wat saam gerangskik is met die oog op betekenis. ’n Verskuiwing van ’n eenheid het groot implikasies. Dit verander die samestelling, die rangskikking van die geheel en dan spruit ’n verandering in betekenis daaruit voort. Hy skryf: “The extremities of these sequences are only the switching points of the narrative, such that if one element is changed, all the rest is different” (Ricoeur 1981:156). Die rangskikking oftewel volgorde van betekeniseenhede het ’n dramatiese verskuiwende effek op betekenis, en dit is die pastoraat se voorreg om die rangskikking van haar verhaal te behartig. Dit bly haar keuse, soos die blommerangskikker, wat telkens weer en weer wysigings aanbring tot sy tevrede voel.

Christie Conzad Neuger (2001) maak baie in haar werk van die feit dat mense keuses het, en dat die keuses hulle lewens ten seerste beïnvloed. Wanneer hulle die uitwerking van keuses op hulle lewens sien, gee dit ’n ervaring van ’n sekere mate van beheer.

“When counselees begin to realize that they do have choices and at least some power to make meaning out of their life experiences, they begin to have confidence in a future story that has value for them” (Neuger 2001:188; vgl

Smith 2002:179). Wat verder belangrik is vir die narratiewe proses van terapie, is dat die individu sy toekomsstorie as sy eie toe-eien. Dit vra 'n omhelsing van die toekomsstorie, en daarom moet die storie aanneemlik vir die persoon self wees.

10 VERBEELDING EN HOOP

Kanarieman: "... partykeer is dit al wat 'n mens deur 'n krisis kan trek, prentjies van hoop."

Wêreldstapper: "Vir my is verbeelding en hoop baie na aan mekaar. Dis my eie aanvoeling. God het vir ons die toekoms oopgebreek. Dit gee hoop. God kom uit die toekoms. God gee hoop."

Des: "Terapie het vir my daai hoop gegee. Nie alles wat met my gebeur, hou verband met destyds nie... Veral twee goed staan vir my uit. Vergelyking... André sou sê, 'Sannie, wat ek ook sien, kry dit en dit en dit. Dan voel jy; my probleem is nie só uniek nie. Daar is ander wat ook 'suffer'... en hoop. Hou moed, eendag gaan dit anders wees. As jy laasweek vir 'n halfuur sonder angs was, mooi so. Dit gaan beter."

Wêreldstapper: "In terapie gebruik ek daarom graag die woord hoop. Ek gebruik verhale en vra vir mense om vir my 'n storie te vertel. 'n Storie van hoop, waar die probleme van nou nie voorop staan nie. Waar hulle gelukkig is."

Hope presents a future filled with possibilities, and it offers a blessing

Stone

Des: "Terapie gee my hoop. Dis verskriklik as jou pyn so groot geword het dat jy nie kan praat nie. Maar terapie gee my telkens weer hoop. Dit help my met 'reframing' van my probleme. Vir my, gaan dit daaroor dat ek terugkyk na die lang termyn. Terapie is nie 'n kort termyn ding nie. Daar was kere wat ek weggebly het van terapie, maar op die lang termyn ...'n ... was dit vir my ...'n ...wel, ...fenomenaar."

Kanarieman: “Daar is ’n besliste verband tussen verbeelding en hoop. Die prentjies van verbeelding word deur die inkleurpotlode van hoop ingekleur.”

... hoping involves an imaginative projection and is therefore more than a cognitive act, as cognition has primarily to do with reality as we know it. Because hoping envisions the not-yet or the yet-to-be, it is more appropriate for us to describe it as an intuitive or perceptual process than as a cognitive one (Capps 1995:54).

“Since hope is future-oriented, caring for persons who feel hopeless means helping them to *imagine*” (Stone 2001:49).

Capps (1995) debatteer uitvoerig oor die waarde van hoop in terapie. Hy is van mening dat “reframing” van buitengewoon groot belang is om hoop te fasiliteer, en het inderdaad dan ook ’n boek oor ‘reframing’ in pastorale terapie geskryf. Hy skryf: “Reframing essentially involves placing a problem or difficulty within a new perceptual framework and thereby changing its meaning” (Capps 1995:164). In die beredenering van die fasilitering van hoop in die pastorale proses, skryf hy dat veral twee benaderings baie help, naamlik “envisioning the future”, en “revising the past” (Capps 1995:165). Hierdie twee sake, het volgens hom “particular value for creating and sustaining hope because both involve the reframing of time” (Capps 1995:165). Na my mening is die noue verband tussen hoop en verbeelding onder andere toe te skryf aan hierdie relativering van tyd, en die vermoë van verbeelding om in sekondes na jare en selfs eeue gelede te “spring”, om net die volgende oomblik ver vooruit te sien, of dan te verbeel. Verbeelding het die vermoë om tyd te relativeer.

My medenavorsers het gereeld hierdie woorde in verband gebring. Die vermoë om met oop oë meer te sien as wat net voorhande is, is beslis 'n sleutelement in geloof. Ons mag en moet ons 'n ander werklikheid kan voorstel. Geloof vereis dit, want sonder hierdie ander-sien, kan meeste geloofskwessies nie vir ons 'werklikheid' word nie. Dit handel hier oor die sublieme, dinge wat ons nie kan sien nie, maar wat ons weet is waar. Dinge waaraan ons nie kan raak nie, maar waarvan ons oortuig is dat dit wel bestaan. Sake wat ons nie met die vinger kan uitwys nie, maar waarvoor ons ons kop op 'n blok sal sit dat dit wel gaan gebeur. Die vertelde verhaal, en die gedroomde toekoms het baie te sê ook oor ons verhouding met God. Die christelike geloof handel oor sekerheid oor die dinge wat ons nie sien nie (Hebr 11:1). En al meer groei die besef onder teoloë dat die woord wat die naaste daaraan kom om te vertel wat geloof is – die begrip hoop is. "... faith, in the opinion of some modern writers, can best be described as hope, as courage, as a bold opinion for life and renewal" (Hearne 1984:40). Dis nie 'n abstrakte, asketiese en werklikheidsvreemde hoop nie.

The temptation among us is to split hope and history. As a result, we hold to a religious hope that is detached from the realities of the historical process. Or we participate in a history which ends in despair because the process itself delivers no lasting victories for the participant. Obviously such a split which yields both a historyless hope and a hopeless history is a betrayal of biblical faith (Brueggemann 1987:3).

Hierdie hoop is 'n hoop wat rekening hou met die verlede. Wat in herrinnering roep en wat op grond daarvan die toekoms bou. 'n Hoop wat 'n sterk teengif is vir wanhoop en vrees. Die skynbare onoplosbare konfliktsituasie in Suid-Afrika noop ons om hierdie hoop met oorgawe na te jaag en te soek. Om ons reserweloos te gee in die hande van Hom wat Sy kinders in die geskiedenis, ook die geskiedenis van ons eie land, deur donker en opsigtelik onoorkome probleme gedra het. Ons taak in die pastorale gesprek is om hierdie hoop te

help soek. Wat mense laat sing en laat droom oor 'n toekoms wat alles behalwe uitsigloos en hooploos is. Die hoeksteen vir hierdie hoop is God se heiligheid. “The holiness of God becomes the ground for serious hope, for no hope will be found as long as it is reduced to things useful, short of God’s holiness” (Brueggemann 1986:131).

Geloof handel juis oor Hom wat nie gesien word nie, en tog op Sy Woord geneem kan word. In Joh 20:29b sê Jesus: “Gelukkig is die wat nie gesien het nie, en tog glo”.

'n Deel van God se wil vir ons lewe is dat ons 'n lewende verwagting moet hê. Dit lê ten grondslag van 'n gelukkige lewe. Ons mag in die verwagting leef dat God dit vir ons ten goede sal laat afloop. Reeds die Ou Testament is vol daarvan. Jeremia 29:11 “Ek weet wat Ek vir julle beplan, sê die Here: voorspoed en nie teenspoed nie; Ek wil vir julle 'n toekoms gee, 'n verwagting!” En in die groot hoofstuk oor geloof, Heb 11, staan daar by vers 8: “Hy (Abraham) het weggetrek sonder om te weet waar hy sou uitkom”. Vers 10: “want hy het uitgesien na die stad wat vaste fundamente het en waarvan God self die ontwerper en bouer is”. Dit is 'n duur hoop, 'n lewende hoop.

This alternative live comes from the self-giving act of atonement wrought only by God. When the text comes to speak about this alternative life wrought by God, the text must use poetry. There is no other way to speak. We know about the future – we know surely – but we do not know concretely enough to issue memos and blueprints. We know only enough to sing songs and speak poems. That, however, is enough. We stake our lives on such poems (Brueggemann 1989:41).

Die profete is mense wat intens inleef in 'n ander werklikheid. Die enigste werklikheid, ja die eintlike werklikheid is nie die werklikheid wat gesien en aangeraak kan word nie. Die wêreld wat geskep en voorgehou word deur die meerderheid, die sosiale lewe, die staat, die regering of wie ookal nie. Dis 'n alternatiewe werklikheid. 'n Werklikheid wat deur verhaal geskep en in stand

gehou word. “Realities are organized and maintained through stories” (Freedman & Combs 1996:29). 'n Ander werklikheid, waar die Gans Andere die Oppergesag het en inderdaad regeer. Soveel so, dat sulke mense in die sigbare werklikheid leef, maar nie van hierdie werklikheid is nie.

11 VERBEELDING EN VERBASING

Verbeelding is 'n gevleuelde woord. Dit ontlok reaksie by mense. Tydens my gesprekke kom ek agter dat daar deurgaans 'n verbasing bestaan. Hoekom vra jy my? Jy is seker nie ernstig nie! Ek is geen kenner op verbeelding nie. Ek weet baie min van verbeelding af. Dit grens amper aan ontkenning. Nee, vra my baie dinge, maar moet my nie pols oor verbeelding nie.

Dan, amper onmiddelik volg verhale oor mense. Om die verhale te kan vertel, moet daar immers onthou, verbeel word, verbande gelê word.

12 VERBEELDING EN DROOM

Hierdie woorde is so nou verwant dat hulle dikwels as sinonieme gebruik word. Droom is 'n bondgenoot van verbeelding, soms 'n wisselterm. Met die woord droom, verwys ek nie na die beelde wat 'n mens 'sien' terwyl jy slaap nie, maar eerder die vermoë om dinge voor te stel in ons gedagtes. Hermans skryf oor verbeelding: "It represents the specific human capacity to enlarge systems of meaning beyond the limits of the world that is defined as factual" (Hermans & Hermans-Jansen 1995:111). Verbeelding vorm 'n uiters belangrike deel van die narratiewe konstruksie van ons leefwêreld. Selfs wanneer ons stil is, kommunikeer ons met ons gewete, ons spieëlbeeld, 'n karakter in 'n film, ons ouers, kinders en vriende. Met ons oë oop of toe, is die brein in staat om beelde, voorstellings te 'sien'. Dit kan dinge uit die verlede wees, of denkbeeldige, toekomsgerigte voorstellings. "narrative organizes our fantasies and daydreams, our unvoiced stories, our plans and memories, even our loving and hating" (Hermans & Hermans-Jansen 1995:6). Ons lewens word aan die hand van verhale georganiseer.

Vision without action is merely a dream. Action without vision just passes the time. Vision with action can change the world
Joel Baker

Wanneer Coty in *Barney's Biggest adventure* sy ernstige bedenkinge het of Barney werklik bestaan, sê Barney : "I am as real as your imagination, and that is véry real".

13 VERBEELDING EN VISIE

Kollar vertel van die Disney prentmakers wat die konsep "imagineering" gebruik in die proses om nog 'n wonderlike film te skep. Hulle visualiseer eers die finale produk, 'n perfekte 'cartoon', en dan maak hulle een! (vgl. Kollar 1997:17). Hy skryf baie boeiend oor die noodsaaklikheid daarvan om die fokus op die regte plek te plaas.

When we visualize the outcome first, we become solution-focused rather than problem-focused. The outcome dictates the process, rather than the process dictating the outcome (Kollar 1997:17).

Kollar werk sterk met die konsep van visualisering. Hy skryf: “ ... vision clarification consists of assisting the counselee to form a vision of his goal that can be reduced to *small, specific, action-orientated, reasonable, positive, contextual, interpersonal, interactional, and pragmatic terms*” (Kollar 1997:157).

14 VERBEELDING EN SIN

Die postmoderne mens soek steeds na sin.

Des: Hy't my gehelp met die vraag:

“Hoe maak ek sin van my lewe? ... van die gemors... en ‘possibilities’ gegee wat ek sinvol kan aanwend in die lewe. ... (nadeke). ...Wat ek wil beklemtoon is die radikale positiewe gevolge wat terapie vir my gebring het. ... As jy dink ek is

Vision – it reaches beyond the thing that is, into the conception of what can be. Imagination gives you the picture. Vision gives you the impulse to make the picture your own

Robert Collier

nóú 'n ‘lost case’, dan moet jy my tóé gesien het. (Sy lag). ‘I was completely scr_ _ d up, ---- you should have see me then!’ Ek sou op een dag van skreeuend gelukkig na tranerig na gedagtes van selfmoord na depressie na stilsit gegaan het. Ek kon géén besluit neem nie. As die hond op die gras sk_ t, was dit 'n krisis. Dan bel ek vir André, nou moet jy help. Dan luister hy geduldig, hy kon so kalm en geduldig luister... Die terapie... (kopknikkend). dít het gehelp.

In die pastoraat gaan dit oor wesensvrae, ten diepste oor die soeke na sin. En

dan moet sekerlik gevra word na wat met sin bedoel word. Müller (1996:27) beskryf dat sin gaan oor die “samehang wat aan die geheel van ons bestaan ’n ervaring van betekenis gee. Sin is daarom toekomsbepaald. Dit kan nie sinvol nagejaag word sonder ’n duidelike beeld (verbeelding) van ’n toekomsstorie nie”. Toekoms is die tyd vir verandering.

Kanarieman: ““Ons fokus baie keer te min op die toekoms.”

15 HULPMIDDELS

Dit blyk uit die studie dat daar dinge is wat verbeeldingryke intermenslike kontak in ons dag bevorder. Ek noem hulle die energeerders van verbeelding. Dis dinge soos musiek, foto’s, films, fiksie, advertensies, skryf of teken, gedigte, skilderye, rituele en SMS’e, wat deur verhale na vore kom.

MUSIEK

Kanarieman: “Dan speel ek vir hulle ’n stukkie barokmusiek.”

Musiek skep atmosfeer, dit werk op ons sintuie, dit bevorder ons verbeelding.

GEBRUIK VAN SMSE, E-POS

Joekie: Die volgende oggend kry ek toe ’n SMS. “Thanx, just as logs help stepping over mud, so does talking help stepping over my pain”

Dis alternatiewe metodes van kommunikasie. Alternatiewe, kort, kompakte taal. Beelde, foto’s, Internet images wat met groot vrug aangewend kan word. Netwerke van bemoediging. Goedkoop. “Sterkte, onthou wat ons van Flashback gesê het.”

Kanarieman: “.....[ek het] gevra dat sy ’n foto van haar ouers saambring.”

Joekie: Dink jy die foto het gehelp?

Kanarieman: ”Ja, beslis. Dit het belewenisse losgemaak. Hoe hulle met haar gespeel het..... Ek wil amper sê ‘sweet’ goeie herinneringe. Sagte, teer emosies het na vore gekom...”

Kanarieman: “In een van die eerste sessies het ek gevra bring ’n foto saam. Later het sy die hele foto-album saamgebring en ons kon kyk na tye soos toe hulle in die wildtuin was en ander lekker dinge gedoen het. Snaaks, die fotos het die prentjie net soveel verbreed. Ander familieledede en mense wat naby hulle geleef het het na vore gekom, en nog meer stories.”

Die Fotograaf: “Die fokus van die kamera op die allergrusaamste tonele het hom gebreek. Die beelde het hom gebreek. Hy is in ’n senukliniek opgeneem en is op nege en twintigjarige ouderdom ‘gebord’”

SKRYF OF TEKEN

Stadsleeu: “Ek werk met die rede. Maar ek glo in beelde, in voorstellings.”

Kanarieman: “Ek laat baie keer iemand huis-toe gaan en sê gaan skryf vir my iets. Skryf, dink ek nog steeds is een van die beste terapeutiese metodes. Ander emosies kom na vore. Ek vra ook soms iemand moet iets vir my teken. Daai bord daar teen die muur (wys) gebruik ek baie dikwels. Ek hou daarvan om konsepte te verduidelik deur te teken.”

Kanarieman: “Toe sê ek,: ‘gaan skryf asseblief vir my jou lewensverhaal.’ Toe hy weer kom, het hy 28 bladsye geskryf! Ek vra toe,: ‘lees dit vir my.’ Toe hy so in die middel kom, toe hou hy op lees en ek sien sy ken spring. Ek vra toe mooi, toe lees dit vir my, ek wil dit graag hoor.”

Des: “Die teken, skryf en woordedit het gehelp.”

Des: “...[hy]...was baie verbeeldingryk. Hy sou maklik vir my sê: “Nou gaan sit jy en jy skryf. Skryf net. Skryf alles, en dan het ek gaan skryf ... Dit het baie gehelp.”

Des: “Hy sien hoe ek lyk en gee ’n stuk papier (A4) en sê dé, teken. Ek het hom net so gekyk, die papier gevat en geloop. Toe ek by die huis kom, vat ek ’n ‘flip chart’ en bekrap hom van hoek tot kant. Dit het goed gevoel. Toe ek weer by hom kom, sê ek dé, en gee die hele ‘flip chart’! As jy dink ek kan my

pyn op só stukkie papier skryf, maak jy 'n fout!! Nee!! Dit het my 'n 'tool' gegee om deur my seer te werk.”

Des: “Dit help nie ons sit verbande op nie, die kwaad moet uit! Jy moet praat, jy moet teken, jy moet skryf!”

SINTUIE

Die sintuie, en dan gesprek oor die sintuie is 'n baie groot hulpmiddel om die verhaalskeppende aktiwiteit op 'n verbeeldingryke wyse te bevorder. Navrae na die gebruik van die sintuie, en die ervarings wat die sintuie opgelewer het bring groot hoeveelhede vertelling na vore.

Verbeelding is 'n fantasie-wêreld van 'n kind wat later in 'n droom-wêreld verander.

Anoniem: Katkisant

Wanneer daar onthou word, en effektief in die herinneringswêreld ingestap word, kom die sensasie van die gebeure waaroor gepraat word weer helder voor die gees. Dit veroorsaak inlewing, en die vertelling kan dan 'n dik en ryk beskrywing oplewer. Groot dele van die ervaring kan by wyse van sintuiglike vrae beantwoord word, en wat gesien, gehoor, gevoel, geproe en geruik is kan die pastoraal tot 'n baie diep egte belewenis terugvoer wat by wyse van vertelling onthul kan word. Die proses kan ook anders om verloop, naamlik dat dit wat gesien of gehoor word, geruik of geproe word, duidelike en bykans onmiddellike herinnerings losmaak insake vroeëre ervarings. Taal span die ervarings van die sintuie in om byvoorbeeld met 'n spreuk of idioom geweldig baie op 'n kompakte wyse te sê:

My nooi is in 'n nartjie

My ouma, in kaneel,

Daar's iemand, in anys,

Daar's 'n vrou in elke geur.

- Ek ruik 'n rot.

- *I smell something fishy*
- Dit smaak my hy soek moeilikheid.
- Dit voel my asof sy afsydig teenoor my staan.
- My aanvoeling is dat hulle nog ongeveer een uur sal neem om uit te kom.
- Ek het 'n voëltjie hoor fluit dat die balju binnekort daar sal toeslaan.

Die idiomatiese en metaforiese taal maak gebruik van woorde wat die sintuie se ervarings weergee. Daar is 'n baie sterk verbinding tussen die ervaring van verbeelding en die sensasie van die sintuie. Verbeel jou jy duik in die winter in 'n swembad, en voel die koue rilling wat fisies deur jou liggaam sny. Waarom vind iemand dit dan moeilik om trompet te speel in die teenwoordigheid van iemand wat 'n suurlemoen suig? Dis duidelik dat die verbeelding nie alleen beelde nie, maar al die indrukke van die sintuie kan 'stoor.' Waar verbeelding al haar leërs met inligting bêre, is nie vir almal ewe duidelik nie. Ek het navrae gedoen oor waar die 'prentjies in die kop' vandaan kom.

Verder moet jy my verskoon, want ek is nie eintlik 'n prater nie. Maar as ek my gedagtes neerskryf, voel ek vry. Heeltemal vry. Natuurlik is en was dit terapeuties om te skryf

Rachael Lindsay

Kanarieman: "Dit word in jou kop gebore. Jy kan iets met jou oë sien en dan kom daar prentjies in jou kop. (vertwyfeling) ja ...'n ... Ek dink ook in jou emosies, 'n blinde persoon kan ook prentjies vorm ... sonder dat hy fisies 'n ding gesien het... Ek dink jy kan 'n prentjie proe... dis emosioneel... Dis aanvanklik denke wat in my kop gevorm word wat later oorspoel in emosies. Soos ek proe 'n ding, ek ruik 'n ding. Reuk... as ek in 'n vetrek instap, daai reuk kan ervarings in my wakker maak. So ek vat hom op sy wydste. Hulle word sekerlik gebore in 'n ou se kop. My denke bepaal my emosies."

Kanarieman: “Hy het seker gedink, nou het ek genoeg seer prentjies gesien, genoeg is genoeg.”

Stadsleeu: “... jy moet tog iets hê om na toe te werk. Dis nogal hoe ek as terapeut werk. Ek het ’n soort van ’n prentjie in my kop van wat iemand kan wees... En ek dink dit rig nogal die proses hoe ek werk...”

RITUELE

Een van die werklik positiewe hulpmiddels wat deur die medenavorsers uitgewys is, is rituele, wat met groot vrug in die pastoraat aangewend kan word. Müller (1993:3) beskou ritueel “as ’n simboliese, formeel gestruktureerde, en dikwels godsdienstig kommunikatiewe handeling, waardeur ’n enkeling en/of gemeenskap ’n antwoord gee op ’n bepaalde gebeurtenis”. Rituele gaan gepaard met woorde en dade, en word meestal as ’n sterk emosioneel en lewensveranderende ervaring beleef. Soos my gespreksgenote trouens ook aangetoon het, was daar ’n ervaring van verligting en afhandeling na ’n ritueel. Daar was die gevoel dat dinge anders en beter was na afloop van ’n ritueel. Müller (1993:12) sê: “Omdat rituele ’n wesenlik godsdienstige kleur het en omdat die geloofsgemeenskap by uitstek die voedingsbodem vir rituele is, behoort die pastoraat ’n natuurlike oriëntasie tot rituele te hê”.

16 SAMEVATTING

In hierdie hoofstuk het ek die werk uit die literatuur en my medenavorsers in dialoog met mekaar gebring. Die persoon van die pastor se rol in terapie is duidelik as ’n belangrike komponent in die gebeure uitgewys. Drie groot probleme het aan die lig gekom, tewete stomheid, verskillende taalwêreld en ’n smal werklikheidsbeskouing. Sekere belangrike verbande is uitgewys, soos verbeelding se verhouding tot die Bybel, Godsbeelde, kinderdad, droom, onthou, toekoms, verbasing, visie, en sin. Hoe kan hierdie belangrike komponente van die terapeutiese situasie in samehang begryp word? Daar is

ook gewys op sekere hulpmiddels waardeur verbeelding na die terapeutiese situasie kom, soos musiek, SMSe, teken of skryf, foto's ens. Vervolgens gaan ons kyk hoe hierdie probleme aangespreek kan word.

17 EINDNOTAS

¹ In 1912 in Duits gepubliseer getiteld *Wandlungen und Symbole der Libido*, en in 1917 in Engels vertaal en gepubliseer as *The Psychology of the unconscious*.

² Hornby A.S.1999 The Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press. Oxford.

³ Hornby A.S. 1999. Longmans English Dictionary. Oxford University Press. Oxford

⁴ Wiersbie, W. 1994:26 Preaching and teaching with imagination: the quest for Biblical ministry. Grand Rapids Baker Bookhouse. In Hughes 2001:48

⁵ Die Kanadese liedjieskrywer en sanger John Lennon se woorde uit die lied "Imagine" (1971). Sien Knowles, E. (ed). 1999:463. The Oxford Dictionary of Quotations. Oxford university Press. Oxford.

⁶ Ek kry die aanhaling van Swinfen 1984:6 *Defence of fantasy*. Routledge & Keagan. London. In Steenberg, E.1987. *Fantasie en die Kinderboek*. HAUM, Pretoria.

⁷ Volgens 'n artikel genaamd, *Die Rol van Verbeelding in Herinnering*, deur Willie Burger in die dagblad Beeld, 17 Mei 2003.

⁸ Hierdie woorde word gedurende die jaar 2003 in baie groot letters op die hoofgebou van UNISA vertoon.